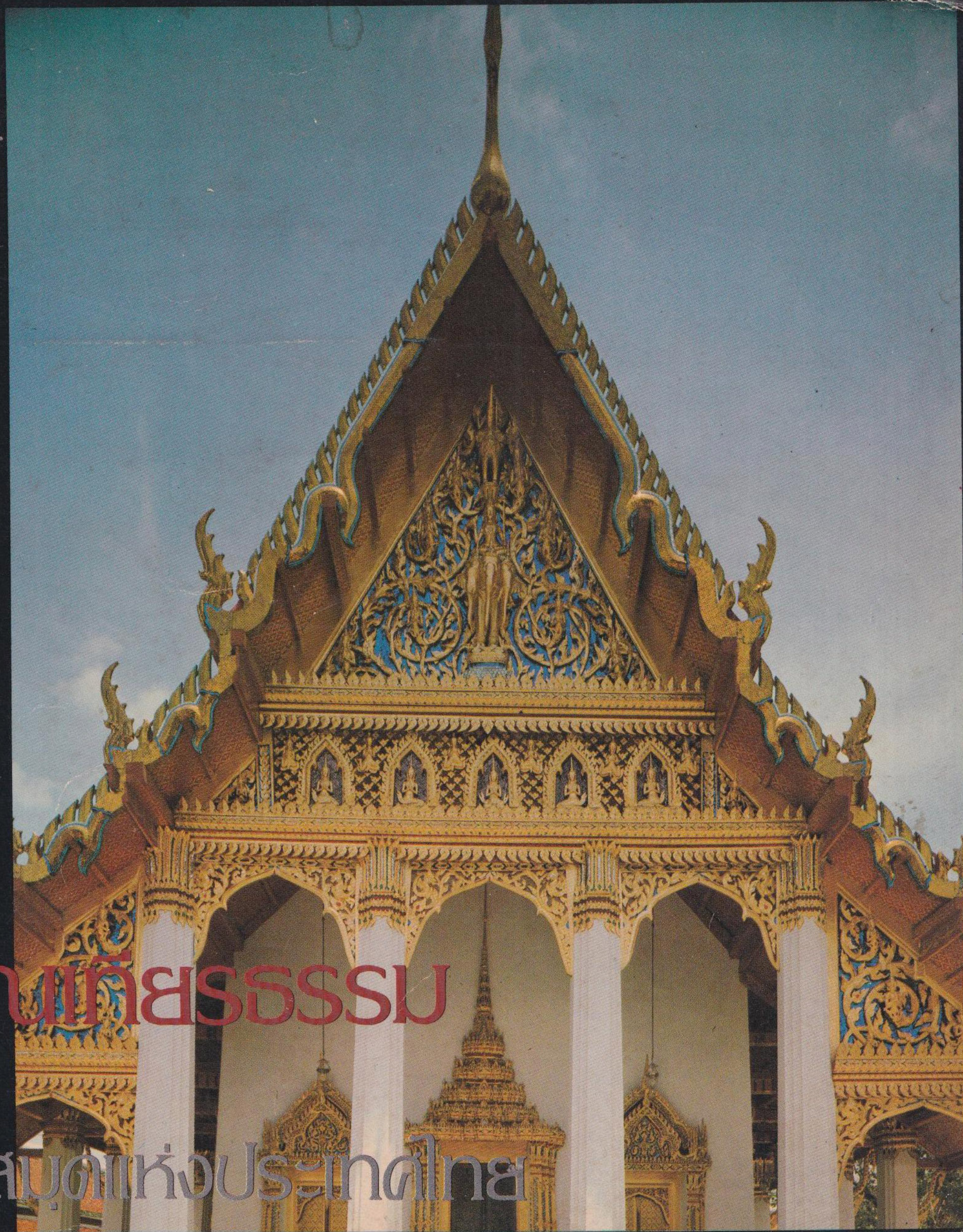

หอพระมณเฑียรธรรม

จัดพิมพ์โดย
สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย

หอพระมณเฑียรธรรม

นางสาว ก่องแก้ว วีระประจักษ์
นางสาว นิยะดา ทาสุคนธ์
เรียบเรียง

สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย จัดพิมพ์เนื่องในวาระฉลอง
ครบรอบ ๒๐๐ ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์
พ.ศ. ๒๕๒๕

คำนำ

ตลอดเวลานับแต่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณารับสมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทยไว้ในพระราชูปถัมภ์นั้น สมาคม ฯ รู้สึกซาบซึ้งอย่างยิ่ง และพยายามคิดหาวิธีที่จะแสดงออกถึงกตเวทิตาของสมาคม ฯ ในพระองค์ท่านเป็นการสนองพระเมตตาคุณที่สมาคม ฯ ได้รับ

บัดนี้ประสบโอกาสเหมาะ ในวาระเฉลิมฉลองครบรอบสองร้อยปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมาคม ฯ ดำริจะจัดทำหนังสืออนุสรณ์สักเล่มหนึ่ง และได้เลือกเรื่อง "หอพระมณเฑียรธรรม" อันนับได้ว่า เป็นหอสมุดสำคัญแห่งหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมาคม ฯ ได้ติดต่อเรียนเชิญอธิบดีกรมศิลปากร เป็นที่ปรึกษา และขอเชิญนางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนางสาวนิยะดา ทาสุคนธ์ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติให้เป็นผู้เขียน ซึ่งก็ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี นับเป็นบุญคุณต่อสมาคม ฯ ยิ่งนัก จึงขอแสดงความขอบคุณอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

คุณหญิงเลอศักดิ์ สมบัติศิริ ได้กรุณามอบเงินห้าหมื่นบาท ช่วยเหลือในการจัดพิมพ์ เพื่อเป็นกุศลอุทิศแด่พระยาภักดีนรเศรษฐ์ และนายศรีเสนา สมบัติศิริ (พระยาศรีเสนา) ผู้เป็นบุพการี สมาคม ฯ ขออนุโมทนาในกุศลเจตนาครั้งนี้อย่างยิ่ง ขอให้บังเกิดผลานิสงส์อันบวรสมเจตน์จำนงหมายของคุณหญิงเลอศักดิ์ สมบัติศิริ จงทุกประการ

อนึ่ง ธนาคารไทยพาณิชย์ได้กรุณามอบเงินช่วยสมทบในการจัดพิมพ์ด้วยอีกสี่พันบาท จึงขอขอบคุณอย่างมากที่ธนาคารได้ให้ความสนับสนุนต่อสมาคม ฯ ตลอดมา

ในนามของสมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย ดิฉันขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย ได้โปรดดลบันดาลให้ผู้เขียน ผู้บริจาค และผู้ที่เกี่ยวข้องจนหนังสือสำเร็จลงอย่างงดงาม ประสบแต่ความสุข ความเจริญ มีความก้าวหน้าในการงาน มีพลานามัยแข็งแรง ปราศจากเสียสิ้นซึ่งโรคันภยันตรายทั้งปวง

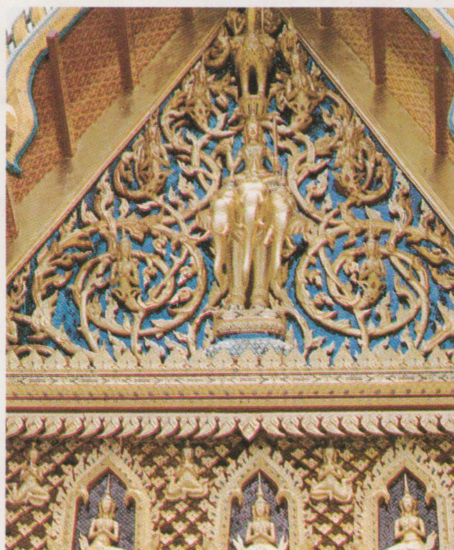
หนังสือมีเนื้อหาที่น่าสนใจ มีภาพประกอบงดงาม ราคาย่อมเยา เหมาะที่ห้องสมุดและประชาชนผู้สนใจจะซื้อหาไว้ ทั้งยังจะได้กุศลอีกด้วย เพราะเงินรายได้จากการจำหน่ายหนังสือจำนวนสองพันเล่ม สมาคม ฯ จะนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เพื่อสมทบทุนมูลนิธิในพระองค์ท่านโดยมิหักค่าใช้จ่ายใด ๆ ทั้งสิ้น

(ม.ล.จ้อย นันทิวัชรินทร์)

สารบาญ

ด้านข้างของหอพระมณเฑียรธรรม

ภาพจำหลักไม้พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณประดับตอนล่างของหน้าบัน

ด้านหน้าของหอพระมณเฑียรธรรม

ประตูทางเข้าหอพระมณเฑียรธรรมด้านหน้า ๓ ประตู ช่องกลางตกแต่งซุ้มประตูเป็นซุ้มยอดบุษบก ช่องขวาและซ้ายเป็นซุ้มบันแถลง

ระเบียงด้านข้างของหอพระมณเฑียรธรรม

เพดานด้านหน้าของหอพระมณเฑียรธรรม

ซุ้มหน้าต่างและทวยของหอพระมณเฑียรธรรม

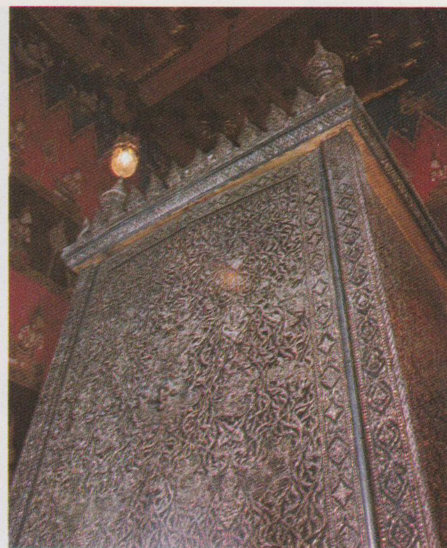
ซุ้มประตูยอดบุษบก มีบานประตูประดับมุกสมัยอยุธยา ซึ่งได้มาจากวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภายในหอพระมณเฑียรธรรม

ภาพจิตรกรรมฝาผนังด้านหน้าและด้านข้างของภายในหอพระมณเฑียรธรรม

หลังตู้ประดับมุกตกแต่งด้วยกระจังปฏิญาณ กระจังตาอ้อย และเสาหัวเม็ด

ตู้ประดับมุก สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

บทที่ ๑

ความสำคัญของหอพระมณเฑียรธรรม

คติความนิยมของคนไทยโบราณ มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี รวมถึงศิลป และวัฒนธรรมอันทรงคุณค่า สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสถาปนากรุงเทพมหานคร พระองค์ได้ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในขณะเดียวกับที่ทรงสร้างพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตและคัมภีร์พระไตรปิฎก

อาคารซึ่งเก็บพระไตรปิฎกนั้น โดยทั่วไปเรียกกันว่าหอพระไตรปิฎก หรือเรียกสั้น ๆ ว่าหอไตร หอไตรของวัดพระศรีรัตนศาสดารามมีชื่อเฉพาะว่า หอพระมณเฑียรธรรมหมายความว่าเป็นที่สถิตแห่งธรรม

วัตถุประสงค์ของหอไตรนั้น คล้ายคลึงกับวัตถุประสงค์ของหอสมุดในปัจจุบันคือเป็นที่เก็บหนังสือและเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ หอพระไตรปิฎกทั้งหลายจะมีหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวนมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไป แต่หอพระไตรปิฎกของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีหนังสือเป็นจำนวนมาก และสมบูรณ์เกือบทุกฉบับ หอพระมณเฑียรธรรม ก็คือหอสมุดพุทธศาสนาของหลวงหลังแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั่นเอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้กรมราชบัณฑิต[๑] ตั้งอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรม ฉะนั้นสถานที่นี้จึงเป็นศูนย์รวมแห่งนักปราชญ์ ราชบัณฑิต ประจำราชสำนักอีกด้วย

นอกจากนี้ หอพระมณเฑียรธรรมยังเคยใช้เป็นที่สอบบาลีสนามหลวง[๒] ของพระสงฆ์ สามเณร เพื่อเลื่อนฐานะเปรียญธรรม[๓] การสอบบาลีสนามหลวงในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น เล่ากันว่าในตอนเช้าพระสงฆ์สามเณรผู้ที่จะเข้าสอบต้องไปจับฉลากชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรม แล้วฉันเพลในหอนั้น ตอนบ่ายจึงไปแปลคัมภีร์กันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ให้ย้ายคัมภีร์ใบลานที่หอพระมณเฑียรธรรมมาเก็บรักษาไว้ด้วย คงเหลือพระไตรปิฎกไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมเพียง ๒ ฉบับ คือ

---

[๑]กรมราชบัณฑิตมีหน้าที่ตรวจสอบความถูกต้องของคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ย้ายกรมราชบัณฑิตมาขึ้นกับกระทรวงธรรมการ รับหน้าที่เป็นพนักงานสอบวิชาและแต่งตำราในการศึกษาอยู่ในกระทรวงนั้น

[๒]สนามหลวง ในที่นี้หมายถึงการจัดสอบไล่ซึ่งดำเนินการโดยรัฐ หลวงหมายถึงพระเจ้าแผ่นดิน

สอบบาลี คือการสอบไล่ความรู้ทางพุทธศาสนา และภาษาบาลี สมัยก่อนคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเขียนด้วยตัวอักษรขอม เป็นภาษาบาลี ผู้เรียนพุทธศาสนาต้องเรียนภาษาบาลีด้วย

[๓]พระยาเมธาธิบดี, ผู้รวบรวม. **แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๕๖** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์, ๒๔๕๖), หน้า ๕๐๗.

ฉบับครูเดิม และฉบับทองใหญ่ ได้ย้ายกรมราชบัณฑิตมาขึ้นกับกระทรวงธรรมการ[๑] เจ้าหน้าที่หอสมุดจึงรับหน้าที่ดูแลหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรม นับแต่นั้นเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันนี้ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติกับเจ้าหน้าที่ของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับผิดชอบหอพระมณเฑียรธรรมร่วมกัน คือ หอสมุดแห่งชาติดูแลพระคัมภีร์ เจ้าหน้าที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามดูแลตัวอาคาร

จากหลักฐานที่ปรากฏในหนังสือตำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร ทำให้ได้ทราบว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หอพระมณเฑียรธรรม หรือที่เรียกกันว่าหอหลวงนั้น มิได้ใช้เป็นที่เก็บหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกแต่เพียงอย่างเดียว กิจการงานต่าง ๆ ซึ่งเป็นหน้าที่ของกรมราชบัณฑิต ได้ปฏิบัติกันในหอพระมณเฑียรธรรมทั้งสิ้น เช่น ในโอกาสที่พระโอรส พระธิดา ประสูติใหม่ยังมิได้พระราชทานนาม โปรดฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตประชุมกันในหอพระมณเฑียรธรรมนี้ เพื่อตั้งพระนามทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชวินิจฉัยอย่างไรแล้วจึงประกอบพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏเจ้านายต่างกรม ณ ที่หอนั้น[๒]

นอกจากนี้ หอพระมณเฑียรธรรมยังใช้เป็นที่ประชุมลูกขุน ณ ศาลา[๓] เช่นเดียวกับหอพระราชสาส์นครั้งกรุงเก่า เป็นที่จารึกพระราชสาส์นที่มีไปยังต่างประเทศ และ เป็นที่แปลพระราชสาส์นที่ต่างประเทศมีมาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกด้วย เรื่องนี้มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดตามจดหมายเหตุที่พิมพ์ในหนังสือเรื่อง จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑–๑๑๗๓ มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓ ซึ่งได้คัดตัวอย่างบางตอนมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ ๑ (คัดจากหน้า ๗๖)

๐ วัน ๖ ๑๑ฯ ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมเสง เอกศก เพลาเช้าโมง บาต ได้ฤกษ์ชุบ[๔] พระราชสาส์นกระดาษน้ำส้ม[๕] เส้นหมึกไปกรุงเวียตนาม พญาโกษา พญาอุไทยทัน พญาทิพโกษา พระอาลักษณ พระอไภยพิพิท ขุนสาระประเสริฐ ขุนมหาสิทธ พระราชมนตรียวน นั่งพร้อมกัน ณ หอพระมณเฑียรธรรม หมื่นเทพไมตรีชุบแล้วปิดตราประจำพระราชสารอักษรไทย ตี

---

[๑]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ตำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธสาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๕๘), หน้า ๕๖. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ สภานายกกับกรรมการแลเจ้าพนักงานหอพระสมุด เรียบเรียงทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร ณ วันเสาร์ ที่ ๖ มกราคม ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๘).

[๒]เรื่องเดียวกัน หน้า ๓.

[๓]ในรัชกาลที่ ๑ โปรดฯ ให้สร้างศาลาที่ประชุมข้าราชการ (ลูกขุน) ๓ หลัง ศาลาลูกขุนมหาดไทย กับ กลาโหม สร้างในพระบรมมหาราชวังเรียกศาลาลูกขุนใน ข้าราชการที่มีตำแหน่งนั่งประชุมเรียกว่า "ลูกขุน ณ ศาลา" ศาลาลูกขุนอีกหลังหนึ่งเป็นที่พิพากษาคดี สร้างนอกพระบรมมหาราชวัง เรียกว่าศาลาลูกขุนนอก หรือ ศาลหลวงก็เรียก ข้าราชการผู้มีตำแหน่งนั่งประชุมเรียกว่า "ลูกขุน ณ ศาลหลวง" ในชั้นหลังเรียกแต่ว่า ลูกขุน.

[๔]ชุบ เป็นคำโบราณ แปลว่าการเขียนหนังสือด้วยหมึก คือใช้ปากกาจุ่ม (ชุบ) ลงไปในหมึกแล้วเขียน ต่างกับวิธีจารซึ่งต้องใช้เหล็กแหลมขูดลงไปให้เป็นร่องบนใบลาน แล้วใช้ผงหมึกสีดำหรือเขม่าไฟลูบให้เห็นตัวหนังสือเด่นชัด.

[๕]หมายถึงกระดาษสีส้ม.

ตราโลโต[๑] ดวง ๑ พระราชสารคำหับอักษรจีน ตีตราโลโต ดวง ๑ แล้วเชิญตราพระครุฑพาหะประจำผนึก ๒ ดวง แล้วใส่กล่องไม้กลึง แล้วใส่ถุงโหมด[๒] .... ฯลฯ

ตัวอย่างที่ 2 (คัดจากหน้า ๗๐)

๐ วัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมีย โทศก พระราชสาส์นเกียเข้ง[๓] ให้มา ตอบปันสิ้วมาวัน ๒ ฯ ๖ ค่ำ ปีมะเมีย โทศก พระยาพิพัทโกษา พระยาอภัยพิพิทธ พระยาราชทูต ขุนมหาสิทธิโวหาร ขุนทองซือ พร้อมกัน ณ หอพระมณเฑียรธรรม จีนอึงสิว แปลพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งออกเป็นคำไทย .... ฯลฯ

ตัวอย่างที่ ๓ (คัดจากหน้า ๘๕)

๐ วัน ๗ฯ ๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๓ ปีมะแมตรีนิศก ได้ฤกษเพลา ๒ โมงเช้า พญาพิพัทโกษา พญาทิพโกษา พญาวสุท–โกษา พญาทศโกษา พญากษัตรารักษา พญามณเฑียรธารบาน พญาพิพิทไอยสวรรย หลวงพิพิทสมบัติ ขุนมหาสิทธิโวหาร พร้อมกัน ณ หอพระมณเฑียรธรรม หมื่นสุวรรณอักษร หมื่นบันจงอักษร อาลักษ จาฤกพระราชสาส์นอักษรไทย หมื่นสุวรรณอักษร ๑๕ บรรทัด หมื่นบันจงอักษร ๑๘ บันทัด ลงกระดาษฝรั่ง[๔] .... ฯลฯ

พระราชสาส์นที่กล่าวถึงข้างต้น ในสมัยโบราณหมายถึงหนังสือหรือจดหมายที่มีไปมาระหว่างพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีทั้งพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ พระราชสาส์นคำหับและพระราชสาส์นที่เขียนลงบนกระดาษ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีคำเรียกชื่อเอกสารอย่างอื่นที่มีลักษณะคล้ายกับหนังสือหรือจดหมาย ได้แก่ คำว่าอักษรสาส์น ศุภอักษร สารตรา ท้องตรา และหมายรับสั่ง เป็นต้น คำต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นชื่อเรียกเอกสารที่มีลักษณะเหมือนกันในโครงร่าง คือเป็นหนังสือที่มีไปมาถึงกันระหว่างบุคคล แต่ต่างกันในเนื้อหาความสำคัญของเรื่อง และตำแหน่งราชการของผู้ส่งและผู้รับหนังสือนั้น

หนังสือพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายคำสุพรรณบัฏไว้ว่า หมายถึงแผ่นทองคำที่จารึกชื่อ หรือจารึกพระราชสาส์น พระราชสาส์นสุพรรณบัฏ คือพระราชสาส์นที่จารึกลงบนแผ่นทองคำ นอกจากนี้ยังมีคำว่า หิรัญบัฏ และตามรบัฏ ซึ่งหมายถึงแผ่นเงินและแผ่นทองแดงที่จารึกอักษร

พระราชสาส์นคำหับหมายถึง พระราชสาส์นที่ใช้ส่งควบคู่ไปกับพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ แต่เขียนข้อความลงบนกระดาษ ซึ่งส่วนใหญ่นิยมใช้กระดาษสีเหลืองและสีส้ม ข้อความในพระราชส่วนใหญ่นิยมใช้กระดาษสีเหลืองและสีส้ม ข้อความในพระราชสาส์นคำหับ เหมือนกับข้อความในพระราชสาส์นสุพรรณบัฏทุกประการเพียงแต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางประการ เช่น รายการสิ่งของที่ส่งมาเป็นเครื่องบรรณาการพร้อมกับพระราชสาส์น เป็นต้น

---

[๑] โลโต เป็นชื่อสัตว์ในเทพนิยายของจีน ตราโลโต เป็นตราที่มีรูปสัตว์ชื่อโลโตอยู่ในดวงตรานั้น.

[๒] โหมด คือผ้าชนิดหนึ่งซึ่งทอด้วยเส้นเงิน เส้นทอง ปนกับไหม.

[๓] พระนามพระเจ้ากรุงจีน.

[๔] กระดาษฝรั่ง หมายถึงกระดาษที่ชาวต่างประเทศตะวันตกนำเข้ามาใช้ เพราะแต่ก่อนคนไทยใช้กระดาษที่ทำจากเปลือกของต้นข่อยบ้าง ต้นสาบ้าง ฯลฯ และเรียกชื่อกระดาษตามชื่อต้นไม้ที่นำมาใช้นั้นว่า กระดาษข่อย หรือกระดาษสา เป็นต้น เมื่อนำกระดาษดังกล่าวมาทำเป็นเล่ม ใช้จดเรื่องราวต่าง ๆ เรียกกันว่า หนังสือสมุดไทย หรือสมุดข่อย และเมื่อชาวต่างประเทศตะวันตก นำกระดาษอย่างที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบันเข้ามาในประเทศไทยใหม่ ๆ นิยมเรียกกระดาษเหล่านั้นว่า กระดาษฝรั่ง

ที่ต้องมีพระราชสาส์นคำหับกำกับไปด้วยน่าจะมีจุดประสงค์เพื่อประหยัดทองคำ และเพื่อช่วยให้อ่านข้อความได้ง่ายขึ้น เพราะอักษรจารึกในแผ่นทองคำอ่านไม่สะดวก ดังนั้น พระราชสาส์นคำหับจึงมีสภาพเหมือนเป็นสำเนาของพระราชสาส์นสุพรรณบัฏอีกสถานหนึ่งด้วย

เมื่อทางคณะสงฆ์เลิกใช้หอพระมณเฑียรธรรมเป็นสถานที่สอบบาลีสนามหลวงแล้ว หอพระมณเฑียรธรรมจึงเป็นสถานที่สำหรับเก็บคัมภีร์ใบลานแต่เพียงอย่างเดียว ในปัจจุบันนี้ โดยปกติทางการจะไม่เปิดหอพระมณเฑียรธรรมให้พระสงฆ์สามเณรนักศึกษา และประชาชนเข้าไปใช้เอกสาร ทั้งนี้เพราะไม่มีเจ้าหน้าที่อยู่ประจำทุกวัน แต่จะมีเจ้าหน้าที่จากหอสมุดแห่งชาติมาตรวจความเรียบร้อยและทำความสะอาดทุกวันศุกร์ และจะเปิดเป็นครั้งคราวตามกรณี คือ

๑. เมื่อมีงานพระราชพิธีต้องใช้พระธรรมเป็นองค์ประกอบ เจ้าหน้าที่ของสำนักพระราชวังจะแจ้งให้เจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติ เตรียมคัมภีร์พระไตรปิฎกไว้สำหรับนำไปร่วมในพระราชพิธีนั้น ๆ

๒. เมื่อมีผู้ประสงค์จะใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกเพื่อการอ่าน แปล ตรวจสอบ หรือคัดลอก เฉพาะกรณีคัมภีร์ที่ไม่มีฉบับอื่นอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ทั้งนี้ต้องไม่ขัดต่อระเบียบของทางราชการด้วย

๓. เมื่อถึงวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เจ้าหน้าที่จะเปิดหอพระมณเฑียรธรรมเพื่อให้เจ้าหน้าที่ของสำนักพระราชวัง จัดเครื่องตั้งบูชาถวายพานพุ่มดอกไม้ ธูปเทียน ในวันอาสาฬหบูชาจะมีผู้แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาเป็นองค์ประธานในพิธีถวายเครื่องสักการบูชาพระธรรม

บทที่ ๒

การก่อสร้าง การปฏิสังขรณ์ และหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี เมื่อพุทธศักราชได้ ๒๓๒๕ พระองค์ทรงมีพระราชดำริเจริญรอยพระราชประเพณีของพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณในการสร้างพระราชมณเฑียรใหม่ เมื่อปีเถาะ เบญจศกจุลศักราช ๑๑๔๕ ตรงกับปีพุทธศักราช ๒๓๒๖ พระองค์จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอารามขึ้นภายในพระบรม–มหาราชวัง คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือที่นิยมเรียกกันเป็นสามัญในปัจจุบันนี้ว่า วัดพระแก้ว ซึ่งประกอบด้วยพระอุโบสถ พระเจดีย์ พระวิหาร ศาลาราย พร้อมทั้งขุดสระน้ำสร้างหอไตรลงในสระ สำหรับเป็นที่เก็บคัมภีร์พระไตรปิฎกของหลวง

หอพระไตรปิฎก หรือหอไตร ของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่กล่าวถึงนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา[๑] กล่าวไว้ว่า "ให้พระราชบัณฑิตทั้งปวง บรรดาที่เป็นอาจารย์นั้นบอกพระไตรปิฎก พระสงฆ์ สามเณรเป็นอันมากบนหอไตร ๆ นั้นให้นามว่า หอพระมณเฑียรธรรม" จะเห็นได้จากข้อความข้างต้นว่า หอพระมณเฑียรธรรมนั้นนอกจากจะใช้เป็นที่เก็บคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้ว ยังใช้เป็นที่บอกหรือตรวจสอบพระไตรปิฎกอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากในระหว่างสงครามกับพม่าหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ คงจะกระจัดพลัดหายมีไม่ครบจบเรื่องเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงมีพระราชประสงค์ที่จะรวบรวมและสร้างขึ้นใหม่ให้ครบ ใช้หอพระมณเฑียรธรรมเป็นที่รวมหนังสือของหลวง

ครั้นถึงปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นที่วัดมหาธาตุ และโปรดให้ช่างจารพระไตรปิฎกที่สังคายนาแล้วลงลานเป็นอักษรขอมตกแต่งคัมภีร์ลงรักปิดทองทึบตลอดเป็นฉบับหลวง เรียกว่าฉบับทองทึบ ในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมา มีการสร้างคัมภีร์ปิดทองขึ้นอีก จึงเรียกฉบับทองทึบที่สร้างในคราวนี้ว่า ฉบับทองใหญ่ นอกจากนี้แล้วยังมีคัมภีร์พระไตรปิฎกอีก ๒ จบที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ ซึ่งใช้สำหรับสอบไล่พระปริยัติธรรมในกรมราช–บัณฑิตชุดหนึ่ง เรียกชื่อว่า ฉบับรองทรง หรือฉบับข้างลาย อีกชุดหนึ่งเป็นชุดเล็กเรียกว่า ฉบับทองชุบ

เมื่อสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับหลวงตามที่สังคายนาสำเร็จแล้วได้อัญเชิญเข้าประดิษฐานไว้ในตู้ประดับมุก ตั้งในหอพระมณเฑียรธรรมกลางสระในวัดพระศรีรัตนศาสดารามภายในพระบรมมหาราชวัง โปรดเกล้าฯ ให้มีการมหรสพสมโภชพระไตรปิฎกและหอพระมณเฑียรธรรม ในคืนวันสมโภชนั้นเวลาจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุปลิวไปตกลงบนหลังคาหอพระมณเฑียรธรรมเกิด

---

[๑] พงศาวดาร. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. (พระนคร : ศิวพร, ๒๕๑๑), หน้า ๗๐๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไต้ล้ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา ชลบุรี วันที่ ๔ กันยายน ๒๕๑๑).

ไฟไหม้ขึ้น แม้ว่าจะยกตู้ประดับมุกและขนคัมภีร์พระไตรปิฎกออกมาได้ทั้งสิ้น แต่เพลิงก็ได้ไหม้หอพระมณเฑียรธรรมหมดทั้งหลัง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงโปรดให้ถมสระเดิมนั้น แล้วสร้างพระมณฑปขึ้นแทนสำหรับใช้เป็นที่ไว้พระไตรปิฎกแทนหอพระมณเฑียรธรรมเดิมที่ถูกไฟไหม้ แต่พระมณฑปเล็กและแคบไม่พอจะไว้คัมภีร์พระไตรปิฎกของหลวงได้ทั้งหมด สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงทรงรับอาสาให้ช่างวังหน้ามาสมทบสร้างหอพระมณเฑียรธรรมถวายใหม่อีกหลังหนึ่ง[๑] ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระมณฑป

ในปีระกา เอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๓๒ การสร้างพระมณฑปและหอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามสำเร็จบริบูรณ์ จึงให้เชิญตู้ประดับมุกซึ่งประดิษฐานพระไตรปิฎกฉบับทองตั้งไว้ ณ ภายในมณฑป ส่วนคัมภีร์ฉบับอื่นซึ่งเป็นของเดิม เรียกกันว่าฉบับครูเดิม และที่สร้างขึ้นใหม่นอกจากที่อยู่ในพระมณฑปให้ใส่ตู้ทองลายรดน้ำเก็บไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ให้มีที่ทำงานของกรมราชบัณฑิตด้วย ดังนั้นหนังสือต่าง ๆ ที่อยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมนั้น จึงอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าพนักงานกรมราชบัณฑิตคอยดูแลรักษาหนังสือเหล่านั้นไปโดยปริยาย

ในปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระราชดำริว่า วัดพระศรีรัตนศาสดารามสำเร็จเสร็จบริบูรณ์แล้วควรจะให้มีการเฉลิมฉลองเพื่อเป็นหิตาชนะประโยชน์ในทางพุทธศาสนาอีกครั้งหนึ่ง จึงโปรดให้มีการสมโภชต่าง ๆ และนิมนต์พระมารับภัตตาหาร ๓ วัน ๆ ละ ๖๖๗ รูป ฉันในพระอุโบสถ ๓๐ รูป หอพระมณเฑียรธรรม ๕๐ รูป พระระเบียง ๕๘๗ รูป พระที่ฉันในหอพระมณเฑียรธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวร รับปฏิบัติพระ คาว ๕๐ กระทง หวาน ๕๐ กระทง ตลอดทั้ง ๓ วัน

การสร้างอาคารบ้านเมืองที่เริ่มต้นมาแล้วตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ต่อมาได้รับการบูรณะซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงไปเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็ยังมีบางส่วนที่แสดงให้เห็นฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ หอพระมณเฑียรธรรมเป็นอาคารหลังหนึ่งที่ยังมีเค้าโครงของฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๑ ให้เห็นอยู่บางส่วน

ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หอพระมณเฑียรธรรมยังคงใช้เป็นที่เก็บรวบรวมหนังสือของหลวง และสิ่งของอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ได้แก่

๑. ตู้พระไตรปิฎกประดับมุกคู่หนึ่ง ตกแต่งลวดลายวิจิตรงดงามอย่างหาที่เปรียบได้ยาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าตู้ทั้งสองนี้แต่เดิมคงจะมิได้สร้างขึ้นสำหรับตั้งในหอพระมณเฑียรธรรมแห่งนี้ แต่ได้เคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น

๒. พระแท่นที่บรรทมประดับมุก ตกแต่งลวดลายอย่างเดียวกับพระแท่นเศวตฉัตรซึ่งตั้งอยู่ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระแท่นบรรทมนี้แต่เดิมคงจะตั้งอยู่ในพระที่นั่งแห่งใดแห่งหนึ่ง ภายหลังจึงได้เคลื่อนย้ายมาตั้งในหอพระมณเฑียรธรรม

๓. ตู้พระไตรปิฎกลายทองใบใหญ่ ๆ นั้น ทำขึ้นสำหรับใช้เป็นที่เก็บคัมภีร์พระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรมโดยเฉพาะ

---

[๑] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๒ – ๑๖.

อนึ่ง ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นแล้วว่า หนังสือในหอพระมณเฑียรธรรม ซึ่งรวบรวมไว้ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ นั้น บางชุดใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม และมีการอนุญาตให้วัดต่าง ๆ หยิบยืมไปใช้เสมอ เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการตรวจสอบบัญชีหนังสือพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรม ปรากฏว่า หนังสือขาดบัญชี[๑]ไปเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่สำหรับของหลวง คัมภีร์พระไตรปิฎกชุดนี้ในกรมราชบัณฑิตเรียกชื่อว่า ฉบับรดน้ำแดงซึ่งสร้างขึ้นเพียงชุดเดียวแต่สร้างไม่ครบชุด

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้ มีการสังคายนาสวดมนต์ที่กล่าวว่า สังคายนาสวดมนต์นั้น ที่จริงคือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แปลพระปริตทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยนั่นเอง และในครั้งนั้นโปรดฯให้พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าศศิธรเป็นหัวหน้าชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายใน ฝึกหัดสวดพระปริตโดยกำหนดให้ราชบัณฑิตเข้าไปบอกที่พระทวารเทวราชมเหศวร ข้าราชการฝ่ายในท่องต่ออยู่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ นับเป็นการเริ่มต้นครั้งแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่สตรีสวดพระปริต

ในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นยุคสมัยที่มีการฟื้นฟูและส่งเสริมในด้านการพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ และสถาปนาพระอารามขึ้นหลายแห่ง รวมทั้งหอพระมณเฑียรธรรม ก็ได้รับการปฏิสังขรณ์ในครั้งนั้นด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสนพระราชหฤทัยในกิจการของพระพุทธศาสนาบรรดาพระสงฆ์สามเณรในรัชกาลนั้นมีความอุตสาหะ เล่าเรียนพระปริยัติธรรมกันอย่างแพร่หลาย การศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกได้รับความนิยมทั่วไปทั้งในกรุงและนอกกรุง พระสงฆ์ สามเณรสามารถสอบไล่หนังสือได้เป็นเปรียญเอก โท ตรี เป็นจำนวนมาก และถ้าพระสงฆ์สามเณรลาสิกขาบทแล้ว จะไปทำราชการในกรมใดก็โปรด ฯ ให้ตามใจสมัคร เหตุดังกล่าวนี้เองเป็นส่วนทำให้ในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีผู้รู้อยู่ในขั้นที่เป็นนักปราชญ์ทั้งพระและฆราวาสเป็นจำนวนมาก

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกสำหรับหอหลวง ๕ ฉบับ คือ

๑. ฉบับรดน้ำเอก เมื่อสร้างเสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เก็บไว้ในหอพระเจ้าภายในพระบรมมหาราชวัง พระไตรปิฎกชุดนี้ภายหลังถูกน้ำฝนรั่ว และปลวกกินหนังสือชำรุดไปบ้าง ในรัชกาลต่อมาจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้เคลื่อนย้ายมาเก็บรักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรม

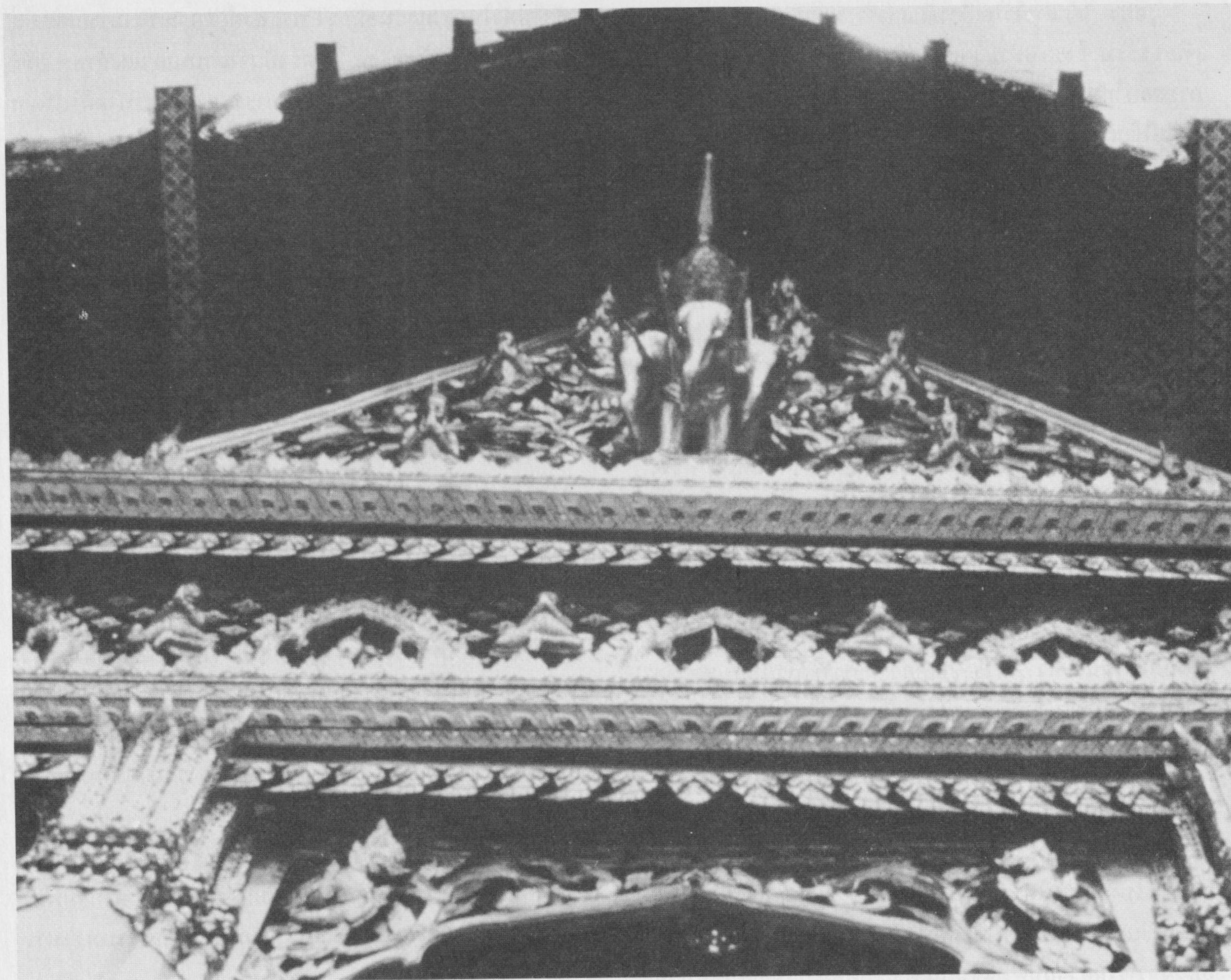
๒. ฉบับรดน้ำโท สร้างสำหรับหอหลวง เพื่อใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม

๓. ฉบับทองน้อย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ช่างผู้หญิงฝึกหัดจารหนังสือที่ตำหนักแพ และได้จารคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับทองน้อยนี้ขึ้นในรัชกาลนั้น นับเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกของหลวงชุดแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่จารโดยฝีมือช่างผู้หญิง

๔. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับเทพชุมนุมขึ้น ๒ ชุด สำหรับพระราชทานไปยังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร

---

[๑]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๖.

คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับเทพชุมนุมนี้ ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุง–รัตนโกสินทร์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นอีก ต่อมาคัมภีร์พระไตรปิฎกชุดนี้ถูกฝนชะและปลวกกินชำรุดเสียหายไปเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้เคลื่อนย้ายมาเก็บรักษาไว้ในหอพระ–มณเฑียรธรรม

ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตรวจสอบบัญชีหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมอีก ปรากฏว่าหนังสือขาดบัญชีไปเป็นจำนวนมาก เช่น เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเพิ่มเติมแทนของเก่าที่หายไป หนังสือชุดนี้เรียกว่าฉบับล่องชาด

เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้จารคัมภีร์พระไตรปิฎกขึ้นอีก เรียกว่าฉบับทองทึบ ในรัชกาลนี้มีการพิมพ์หนังสือกันแพร่หลายยิ่งขึ้น พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งแรก โดยใช้อักษรไทยแทนอักษรขอม ให้เก็บพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์นี้ไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม ๑ ชุด เมื่อมีการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยเครื่องพิมพ์แล้ว การจารพระไตรปิฎกลงลานด้วยอักษรขอมจึงเลิกไปโดยปริยาย

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์หอพระมณเฑียรธรรมคราวเดียวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงคัดเลือกตู้มุกที่มีลวดลายงดงาม บรรดาที่มีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ไปรวมจัดตั้งไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม ตู้ดังกล่าวเหล่านั้นยังคงอยู่ภายในหอพระมณเฑียรธรรมมาจนถึงปัจจุบันนี้

ระหว่างการปฏิสังขรณ์นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงแนะนำให้เจ้าพระยาวรพงศ์[๑] นำบานประตูมุกซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มาใช้เป็นบานประตูด้านหน้าหอพระมณเฑียรธรรม บานประตูนี้ได้มาจากวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

หอพระมณเฑียรธรรมได้รับการปฏิสังขรณ์เป็นลำดับมาทุกรัชกาล พร้อม ๆ กับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม บรรดาหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกต่าง ๆ ที่เก็บรักษาไว้ในหอนั้นก็ยังคงอยู่ในที่นั้นสืบมาจนปัจจุบันนี้

อนึ่ง หลักฐานที่ปรากฏในหนังสือตำนานหอพระสมุด ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้ทราบว่าในหอพระมณเฑียรธรรมมีหนังสือสำคัญ ๆ ที่จารเป็นหนังสือใบลาน นอกเหนือไปจากคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับหลวงที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นอีกเป็นจำนวนมากมาตั้งแต่แรกเริ่มรวบรวม

เมื่อปี พ. ศ. ๒๔๔๔ หอพระสมุดวชิรญาณได้มีการรวบรวมหนังสือที่มีอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมจัดพิมพ์เป็นเล่มเรียกว่า หนังสือมณเฑียรธรรม แต่จัดทำได้เพียง ๒ ภาคก็เลิกล้มไป

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ พระยารัตนพิมพาภิบาล ผู้อำนวยการวัดพระศรีรัตนศาสดารามได้ตรวจพบว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับหลวงที่เก็บรักษาอยู่ในหอพระมณฯป มีปลวกขึ้นกัดกินใบลาน ทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับหลวงเสียหายไปเป็นอันมาก จึงได้นำออกทำความสะอาด ไล่ปลวกหมดสิ้นแล้วนำคัมภีร์ทั้งหมดมาเก็บรักษาไว้ ณ หอพระมณเฑียรธรรม[๒]

ในปัจจุบันนี้ หนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมอยู่ในความดูแลของหอสมุดแห่งชาติ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติได้จัดทำบัญชีคัมภีร์ใบลานที่มีอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมนั้น รวมเป็นคัมภีร์ใบลาน ๑๐๘๕ คัมภีร์

---

[๑] เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา)

[๒] สัมภาษณ์นายชิว บุนนาค, ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๕.

บทที่ ๓

อาคารหอพระมณเฑียรธรรม

หอพระมณเฑียรธรรมเป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียว คล้ายแบบพระอุโบสถ ฐานของอาคารเป็นฐานสิงห์ ผนัง ฐาน และเสาก่ออิฐถือปูน พื้นปูด้วยหินอ่อนสีเทาและสีขาวตัวอาคารตกแต่งด้วยลายปูนปั้นและลายไม้จำหลัก ประดับกระจกหลากสี ได้แก่ สีเขียว สีขาว สีแดง สีเหลือง และสีน้ำเงิน ลงทองทึบ และตกแต่งบางส่วนของลวดลายด้วยสีแดง

ขนาดของอาคารโดยสังเขปเป็นดังนี้คือ กว้างประมาณ ๑๗.๕๕ เมตร ยาวประมาณ ๓๐.๓๕ เมตร สูงถึงอกไก่ประมาณ ๑๖.๖๐ เมตร ระดับพื้นถึงเชิงชายประมาณ ๕.๔๕ เมตร

หลังคาของอาคารเป็นหลังคาซ้อนกัน ๒ ชั้น และแบ่งช่วงของหลังคาออกเป็น ๔ ตับ แต่ละตับมุงหลังคาด้วยกระเบื้องสีน้ำตาลอ่อนและสีน้ำตาลเข้ม ตัดขอบด้วยกระเบื้องสีน้ำเงิน และตกแต่งส่วนยอดของหลังคาด้วยช่อฟ้า ประดับเฟือยเรียงรายลงมาด้วยใบระกาและหางหงส์ หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า หัวนาค

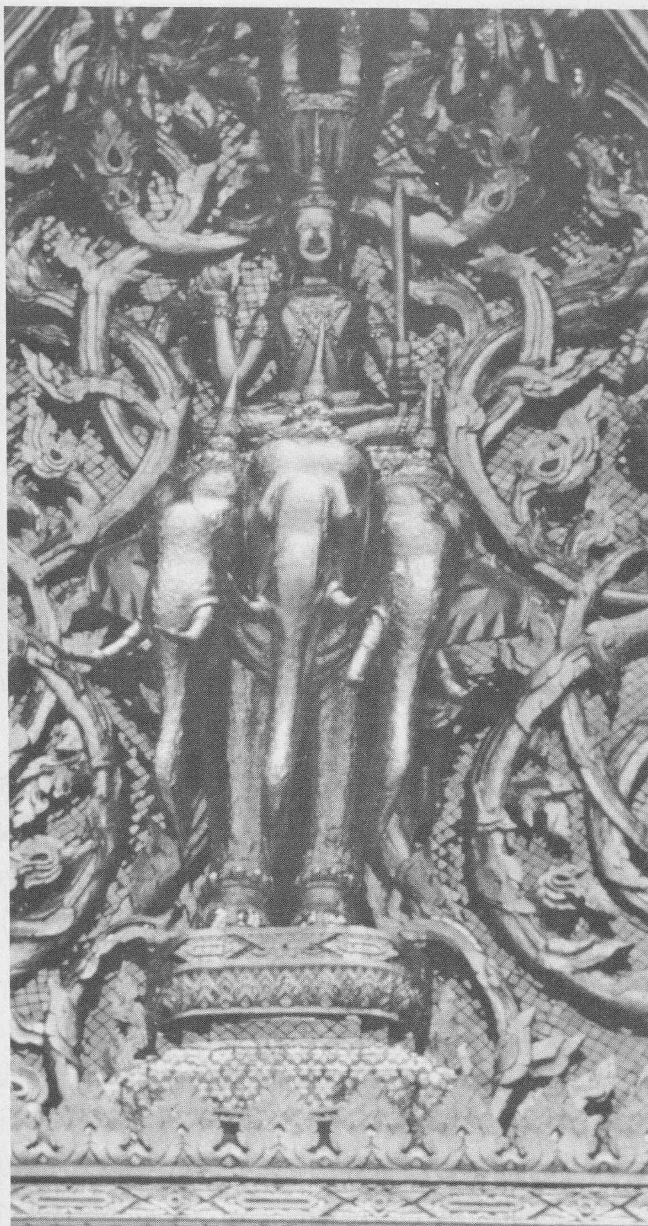
หน้าบันตกแต่งด้วยลายไม้จำหลักรูปพระพรหมทรงหงส์ และพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ อยู่บนพื้นหลังซึ่งจำหลักเป็นลายก้านขด ลดชั้นลงมาอีกชั้นหนึ่งเป็นลายปูนปั้นเทพชุมนุมมีลายกุดั่นเป็นพื้นหลังของลาย

หอพระมณเฑียรธรรมมีระเบียงทางเดินอยู่โดยรอบของอาคาร ด้านข้าง ๒ ด้านมีเสานางเรียงเป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองรองรับหลังคาพะไล และมีทางขึ้นด้านข้างของระเบียงทางเดินด้านละ ๒ ทาง ส่วนด้านหน้าและด้านหลังชาลาทางขึ้นด้านละหนึ่งทาง บันไดทางขึ้นแต่ละบันไดมี ๕ คั่น โดยเฉพาะด้านหน้ามีสิงโตจีนทำด้วยหินสีขาว ตั้งอยู่ทั้ง ๒ ด้านของบันไดด้านละหนึ่งตัว ทั้งด้านหน้าและด้านหลังมีเสาหารซึ่งเป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองรองรับหลังคาอยู่ ๕ ช่อง ส่วนบนของแต่ละช่องตกแต่งด้วยคูหาไม้จำหลักลายก้านขด มีบัวปลายเสาซึ่งตกแต่งด้วยปูนปั้นลายบัวจงกล

ด้านหน้าของหอพระมณเฑียรธรรมมีประตูทางเข้า ๓ ประตู ประตูกลางเป็นบานประตูประดับมุกลายก้านขดกนกเปลว สมัยอยุธยา ส่วนประตูด้านหน้า ๒ ประตู และประตูด้านหลังอีก ๒ ประตูนั้น ตกแต่งด้วยลายรดน้ำพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่งดอกลอย ซุ้มของบานประตูประดับมุก ช่างได้ตกแต่งเป็นซุ้มยอดบุษบก ส่วนซุ้มประตูช่องอื่น ๆ ช่างได้ประดิษฐ์เป็นซุ้มบันแถลงปูนปั้นประดับกระจกสี

หน้าต่างของหอพระมณเฑียรธรรม อยู่ด้านข้างของอาคารด้านละ ๗ บาน แต่ละบานมีสิ่งตกแต่งประกอบด้วยซุ้มบันแถลงปูนปั้นประดับกระจกสี คูหาและหย่องไม้จำหลักลงทองทึบ รายละเอียดของสิ่งตกแต่งหน้าต่าง จะแตกต่างกันเพียงเล็กน้อยซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป และบนบานหน้าต่างด้านนอกจะตกแต่งด้วยลายรดน้ำพุ่มข้าวบิณฑ์ดอกลอย เช่นเดียวกับบานประตู

ตามที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นของบทที่ ๓ นี้ เป็นข้อมูลโดยสังเขปเกี่ยวกับโครงสร้างและองค์ประกอบของอาคารหอพระมณ

เฑียรธรรม แต่เพื่อเป็นการรวมรายละเอียดของอาคารให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะขอจำแนกส่วนละเอียดของอาคารดังต่อไปนี้

หลังคา

เนื่องจากหลังคาของอาคารซ้อน ๒ ชั้น ฉะนั้นจึงมีช่อฟ้าประดับ แลดูเสียดฟ้าด้านหน้า ๒ ช่อ ด้านหลัง ๒ ช่อ ชายคาแต่ละชั้นในส่วนที่เป็นกรอบของหน้าบัน ประดับด้วยใบระกา และตัวลำยองหรือนาคสะดุ้ง ๘ ตัว ส่วนปลายของตัวลำยองตกแต่งเป็นหัวนาคหรือหางหงส์ บางส่วนของเครื่องประดับอาคารนี้ ลงทองทึบและประดับด้วยกระจกสี

หน้าบัน

หน้าบันของหอพระมณเฑียรธรรม ทั้งด้านหน้าและด้านหลังตกแต่งด้วยไม้จำหลักลายก้านขดออกเถาเทพนมเป็นพื้นหลังตอนบนของหน้าบันเป็นภาพไม้จำหลักลอยตัวพระพรหมทรงหงส์ลงทองทึบและประดับกระจกสีบางส่วน มีลายก้านขดออกเถาเทพนมกระหนาบเบื้องขวาและซ้าย ข้างละ ๑ องค์ คล้อยต่ำลงมาเล็กน้อย เป็นไม้จำหลักลอยตัวรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณลงทองทึบและประดับกระจกสีบางส่วนเคล้าด้วยลายก้านขดออกเถาเทพนม ๕ องค์ ส่วนที่จำหลักเป็นลายก้านขดออกเถาเทพนมนั้น ลงทองทึบและประดับกระจกสีเขียว สีขาว และสีแดงประปราย ลายจำหลักไม้ทั้งหมดนี้มีพื้นหลังซึ่งประดับด้วยกระจกสีน้ำเงินรองรับลายอีกชั้นหนึ่ง ถัดจากรูปไม้จำหลักพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ จะมีกระจังฐานพระคั่นแบ่งส่วนลดชั้นคอสองเป็นส่วนที่ประดับด้วยภาพปูนปั้นเทพนมลอยตัวลงทองทึบ แต่ละองค์สถิตอยู่ในซุ้มคูหา ประจำคูหาละ ๑ องค์ รวมคูหาทั้งหมด ๕ ซุ้มด้วยกัน

ภายในซุ้มคูหา มีพื้นหลังประดับกระจกสีบานเย็นเข้ม แต่พื้นหลังนอกซุ้มคูหายกลายพื้นหลังเป็นลายกุดั่นและทำลวดลาย

ให้นูนสูงขึ้นมา นอกจากนี้ มีภาพเทพนมลอยตัวอยู่นอกซุ้มคูหากระหนาบเบื้องขวาและเบื้องซ้ายของแต่ละคูหา รวมทั้งหมดมี ๖ องค์ด้วยกัน

มุมขวาและมุมซ้ายของลดชั้นคอสอง เป็นส่วนที่เรียกว่า ลายหน้าอุดปีกนก ซึ่งช่างได้ประดับส่วนนี้ด้วยลายไม้จำหลักก้านขดออกเถาเทพนมลงทองทึบ ต่ำลงมามีกระจังฐานพระรองรับลดชั้นคอสอง และกระจังฐานพระนี้อยู่เหนือคูหาและบัวหัวเสา หรือบัวปลายเสาของเสาหาร ๔ ต้น

คูหาที่ประดับช่องเสาหาร ๓ ช่องนี้ ตกแต่งคูหาด้วยลายก้านขดออกเถาราชสีห์ลงทองทึบ จากนั้นลดชั้นลงมาถึงส่วนที่เรียกว่า ลายหน้าอุดเต้า การตกแต่งองค์ประกอบของอาคารส่วนนี้ ช่างได้ประดิษฐ์เป็นลายก้านขดฉลุโปร่ง ออกเถาราชสีห์ลงทองทึบ ประดับกระจกสีเขียว สีขาว และสีแดงประปราย พื้นหลังของลายหน้าอุดเต้าประดับกระจกสีน้ำเงินลดหลั่นลงมาจากลายหน้าอุดเต้ากับบัวปลายเสาและคูหาของเสาหาร ๑ ช่อง ซึ่งตกแต่งด้วยลายก้านขดฉลุโปร่งออกเถาราชสีห์ การตกแต่งลายหน้าอุดปีกนกและลายหน้าอุดเต้าทั้งเบื้องขวาและเบื้องซ้ายนั้น มีการตกแต่งลายเป็นแบบเดียวกัน

เสา

เสาของอาคารหอพระมณเฑียรธรรม เป็นส่วนที่รองรับหลังคา ตอนที่เป็นระเบียงโดยรอบอาคาร เป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง บัวปลายเสาเป็นบัวปูนปั้นแบบบัวจงกลกล่าวคือ เป็นบัวกลีบยาวซ้อนกัน ๒ ชั้น ย่อมุมตามเหลี่ยมของเสาซึ่งเป็นบัวตอนบน และมีลูกแก้วคั่นบัวคอเสื้อซึ่งเป็นบัวตอนล่าง บัวจงกลนี้ลงทองทึบและประดับกระจกสีเขียวในบางส่วน ด้านข้างของเสาที่เป็นตอนบนของเสาด้านนอก มีทวยซึ่งยันและค้ำที่รองรับปีกนกของหลังคา

ทวย

ทวย คือส่วนที่รองรับปีกนกของหลังคา ช่างได้จำหลักส่วนประกอบส่วนนี้ให้โค้งเป็นลายกนกม้วนปลาย และประดิษฐ์ส่วนหัวเป็นรูปหัวนาค ประดับกระจกสีเขียว สีขาว และสีแดง ลักษณะของทวยนี้ เป็นลักษณะเฉพาะของฝีมือช่างวังหน้าในรัชกาลที่ ๑

เพดาน

เพดานรอบนอกของส่วนที่เป็นระเบียงด้านหน้า ด้านหลังและเพดานพะไลทาสีแดงเป็นพื้นหลัง เพดานด้านหน้าและด้านหลัง ตกแต่งด้วยลายฉลุพิมพ์เป็นลายกุดั่นลงทองทึบ มีกรอบสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง ๒ กรอบ ระหว่างกรอบทั้งสองมีลาย

ดาวดอกจอก ๓ ชั้น เป็นดาวไม้จำหลักประดับกระจกสีขาวลงทองทึบ ๕ ดอก แบ่งคั่นไว้ภายในกรอบไม้สี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองแต่ละกรอบ มีลายดอกจอก ๗ ดอก ล้อมรอบลายดาวจงกล ส่วนของกรอบย่อมุมไม้สิบสองนี้ ตกแต่งด้วยลายประจำยามลูกฟักก้ามปู ประดับกระจกสีเขียว สีขาว และลงทองทึบ ด้านในของกรอบย่อมุม ตกแต่งด้วยลายบัวรวน ประดับกระจกสีขาว ทั้งลายดาวดอกจอกและลายดาวจงกล เป็นลายดาวไม้จำหลัก ๓ ชั้น ลงทองทึบและประดับกระจกสีขาว

ส่วนอื่น ๆ ของเพดาน เช่น เพดานพะไล พิมพ์ลายฉลุพุ่มข้าวบิณฑ์ดอกลอยลงทองทึบ ส่วนที่เป็นแป พิมพ์ลายฉลุเป็นลายกุดั่นลงทองทึบ และมีบางส่วนของลายเพดานที่ตกแต่งด้วยลายเฟื่อง

หน้าต่าง

หน้าต่างของหอพระมณเฑียรธรรม มี ๑๔ ช่อง แต่ละช่องอยู่ในซุ้มบันแถลงปูนปั้น ซุ้มบันแถลงเหล่านี้ประกอบด้วยซุ้มซึ่งมีหน้าบันซ้อนกัน ๒ ชั้น ตกแต่งกรอบของหน้าบันแต่ละชั้นด้วยช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ ซึ่งมีสัดส่วนของเครื่องตกแต่งย่อส่วนลงมาให้พอเหมาะกับซุ้ม หน้าบันของซุ้มบันแถลงตกแต่งด้วยลายก้านขด ซึ่งมีส่วนละเอียดของลายคล้ายคลึงกันทุกหน้าบัน จะมีที่แตกต่างกันก็เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ซุ้มบันแถลงนี้ตั้งอยู่บนเสาย่อมุมซึ่งมีฐานเป็นฐานสิงห์ และเป็นส่วนของกรอบหน้าต่าง

ใต้ซุ้มบันแถลง จะมีส่วนที่เรียกว่าเพดานหน้าต่าง ซึ่งตกแต่งด้วยกรอบสี่เหลี่ยม ๑ กรอบ ขอบของกรอบเขียนลายกรอบแว่น ภายในกรอบเขียนลายดาวขนาดใหญ่ ๑ ดวงอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยลายดาวขนาดกลาง ๒ ดวง และขนาดเล็ก ๔ ดวง มุมทั้ง ๔ ของเพดานหน้าต่างตกแต่งด้วยลายค้างคาว ส่วนที่เป็นลวดลายนั้นพิมพ์ลายสีทองทึบบนพื้นหลังสีแดง

ลดหลั่นจากเพดานหน้าต่างลงมา จะถึงส่วนที่เรียกว่าลายคูหาหน้าต่าง เป็นซุ้มโค้งจำหลักลายก้านขดฉลุโปร่ง มีภาพเคล้าที่แตกต่างกัน แต่ช่างได้ตกแต่งลายคูหาหน้าต่างเหมือนกันเป็นคู่ ๆ ทั้งด้านขวาและด้านซ้าย ซึ่งจะได้กล่าวถึงภาพเคล้าที่แตกต่างกันดังต่อไปนี้คือ

คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๑ เคล้าภาพลิง ๒ ตัวเหนี่ยวกิ่งกนก
คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๒ เคล้าภาพลิงยุดนาคอยู่มุมละตัว
คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๓ เคล้าภาพพญาลิงเหนี่ยวเถากนก
คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๔ เคล้าภาพลิงยุดนาคอยู่มุมละตัว
คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๕ เคล้าภาพพญาลิงเหนี่ยวเถากนก
คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๖ เคล้าภาพลิงยุดนาคอยู่มุมละตัว
คูหาหน้าต่างคู่ที่ ๗ เคล้าภาพพญาลิงเหนี่ยวเถากนก

ส่วนล่างของหน้าต่างมีลายหย่องตกแต่ง ช่างได้ประดิษฐ์ลายหย่องให้มีลวดลายแตกต่างกันไป ลายหย่องของบานหน้าต่างจะทำเหมือนกันเป็นคู่ ๆ ทั้งด้านขวาและด้านซ้ายของหอพระมณเฑียรธรรม ซึ่งมีส่วนปลีกย่อยดังนี้

ลายหย่องของบานหน้าต่างคู่ที่หนึ่ง สาม ห้า และคู่ที่เจ็ด ประดับด้วยเหราพตสองตัวหันหน้าเข้าหากันและมีลิงจับที่ขนดหางข้างละหนึ่งตัว

ลายหย่องของบานหน้าต่างคู่ที่สอง สี่ และคู่ที่หก ประดับด้วยลายไม้จำหลักรูปเหราพต ๔ ตัว เกี่ยวพันกันข้างละ ๒ ตัว ต่างหันหน้าเข้าหาจุดศูนย์กลางและเคล้าภาพลิงไล่ตามนางมัจฉาข้างละหนึ่งคู่

บานหน้าต่างทุกบานลงรักปิดทอง เขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์ก้านแย่งหน้าขบดอกลอยที่อกเลาเขียนลายก้านต่อดอกพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ นมอกเลาเขียนลายประจำยาม ส่วนเชิงบนและเชิงล่างของบานหน้าต่าง เขียนลายประจำยามครึ่งซีก เป็นลายแบบเดียวกันกับลายประจำยามที่นมอกเลา แต่เขียนเพียงซีกเดียว

ประตู

ประตูทางเข้าอาคารหอพระมณเฑียรธรรมมีทั้งหมด ๕ ช่อง ด้านหน้ามี ๓ ประตูช่องกลางของด้านหน้าบานประตูเป็นแบบประตูประดับมุก สมัยอยุธยา ส่วนรายละเอียดของบานประตูประดับมุกนี้จะได้กล่าวถึงในตอนท้าย บานประตูของเบื้องขวาและเบื้องซ้ายทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ลงรักปิดทองตกแต่งด้วยลายพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบดอกลอย

อกเลาของบานประตู ตกแต่งด้วยลายก้านต่อดอกพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ ลงรักปิดทองทึบ

นมอกเลาตกแต่งด้วยลายประจำยาม

เชิงบนและเชิงล่างของบานประตู ตกแต่งด้วยประจำยามลายเดียวกับที่ตกแต่งที่นมอกเลา แต่ลายที่ตกแต่งเชิงบนและเชิงล่างเขียนลายเพียงครึ่งซีกเท่านั้น

ซุ้มประตู

ซุ้มประตูของบานประตูมุก เป็นซุ้มปูนปั้นแบบซุ้มยอดบุษบก ประดับกระจกสีและสลับสีแดงในบางส่วน ซุ้มยอดบุษบกนี้ตั้งอยู่บนเสาย่อมุม ซึ่งมีฐานเป็นฐานสิงห์และเป็นส่วนของกรอบประตู ซุ้มประตู ๒ ซุ้มของด้านหน้าที่กระหนาบซุ้มยอดบุษบกเบื้องขวาและเบื้องซ้ายกับซุ้มประตูด้านหลังอีก ๒ ซุ้มนั้น เป็นซุ้มบันแถลงปูนปั้นประดับกระจกสี ลักษณะของซุ้มเป็นแบบเดียวกับซุ้มบันแถลงของหน้าต่าง กล่าวคือ เป็นซุ้มที่มีหน้าบันซ้อน ๒ ชั้น กรอบของหน้าบันประดับด้วย ช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ หรือหัวนาค และหน้าบันของซุ้มประตูนี้ตกแต่งด้วยลายก้านขดกนกเปลวลงทองทึบ อยู่บนพื้นหลังที่ประดับด้วยกระจกสีน้ำเงิน ซุ้มบันแถลงของประตู ตั้งอยู่บนเสาย่อมุมซึ่งมีฐานเป็นฐานสิงห์ และเป็นส่วนของกรอบประตู

เพดานประตู ลงพื้นหลังด้วยสีแดงทึบ และตกแต่งด้วยลายฉลุปิดทองทึบในกรอบสี่เหลี่ยม ซึ่งพิมพ์ลายกรอบแว่นตกแต่งกรอบ มีลายดาวขนาดใหญ่ ๒ ดวง ขนาดกลาง ๔ ดวง และมุมทั้งสี่ของเพดานประตูทั้งหมด ตกแต่งด้วยลายค้างคาว เป็นลายฉลุปิดทองทึบ

บานประตูมุก

บานประตูมุก ซึ่งเป็นบานประตูกลางอยู่ภายใต้ซุ้มยอดบุษบกนั้น เป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยา ได้มาจากวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประวัติของบานประตูมุกคู่นี้มีกล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ เฉพาะบทนี้จะกล่าวถึงลายที่ประดับบานประตูมุก และจารึกที่บ่งบอกการสร้างบานประตูมุกซึ่งช่างได้จารึกฝังมุก เป็นตัวอักษรไว้ที่บานประตูบานซ้ายมือใกล้กับกรอบประตู (ซ้ายมือของผู้ดูเมื่อหันหน้าเข้าหาบานประตู) เขียนข้อความ ๒ บรรทัดซึ่งถอดออกเป็นภาษาไทยปัจจุบันได้ดังนี้ (ดูภาพรูปอักษรของบรรทัดที่ ๑, ๒)

๑ ศุภมสดุ พระพุทธศักราช ๒๒๘๕ พระวษา

ณ วัน ๗ ฯ ๑๓ ค่ำ ปีจอเบญจศก พระบาทสมเดจ

บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรง

พระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม

สั่งให้เขียนลายมุกบานบัฐพระอุโบสถวัด

บรมพุทธาราม ช่าง ๗๐๐ คน

บรรทัดที่ ๑

๐ ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช ๒๒๘๕ พระวษา ณ วัน ๗ ฯ

๑๒ ค่ำ ปีมะแมตรีณิศก พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม สั่งให้เขียนลายมุกบานประตูพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม ช่าง ๒๐๐ คน

เมิอณวัน ๔ ฯ ๑๒ ค่ำปีมแมตริณิศกลงมือทำ

มุก ๖ เดือน ๒๔ วันสำเรจพระราชทานช่างผู้

ได้ทำการมุกทั้งปวง เสื้อผ้ารูปพรรณทอง

เงินแลเงินตราเปนอันมาก เลี้ยงวันแล ๒

เพลาค่าเลี้ยงมิได้คิดเข้าในพระราชทานด้วย

คิดแต่บำเหน็จประตูนิ่งเปนเงินตรา ๓๐ ๑—

บรรทัดที่ ๒

เมื่อ ณ วัน ๔ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีมะแมตรีณิศก ลงมือทำมุก ๖ เดือน ๒๔ วัน สำเร็จพระราชทานช่างผู้ได้ทำการมุกทั้งปวง เสื้อผ้ารูปพรรณ ทอง เงิน แลเงินตรา เป็นอันมาก เลี้ยงวันแล ๒ เพลา ค่าเลี้ยงมิได้คิดเข้าในพระราชทานด้วย คิดแต่บำเหน็จประตูหนึ่งเป็นเงินตรา + ๓๐ ๑—

บานประตูมุกคู่นี้ ประดับมุกบนลายพื้นหลังเป็นลายก้านขดกนกเปลว ครุฑคาบ นาคคาบ ออกเถาช่อหางโต ช่อกนกดอกไม้ เทพนม ครุฑ กินรี คชสีห์ เหม สิงห์ ราชสีห์ กิเลน และเหราพต ลายที่ตกแต่งบานประตูมุกทั้งบานขวาและบานซ้ายนั้น ช่างได้ฝังมุกเป็นลวดลายแบบเดียวกัน แต่ฝีมือของช่างที่ประดับมุกลงบนบานประตูขวา เส้นกนกละเอียดอ่อนไหวละเมียดละไม และพริ้วช่อกนกได้งดงามกว่าบานประตูซ้าย

นอกจากจะประดับมุกเป็นลายก้านขดกนกเปลวออกเถาต่าง ๆ แล้ว ช่างยังได้ประดิษฐ์ภาพต่าง ๆ อยู่ในแนวกึ่งกลางของบานประตูแต่ละบาน และออกเถาลายก้านขดเป็นรูปต่าง ๆ กระหนาบภาพในแนวกึ่งกลาง ซึ่งจะขอกล่าวถึงรายละเอียดนับจากด้านบนของบานประตูลงมา ดังนี้

ภาพที่ ๑ ภาพอุณาโลม หรือโอม สถิตอยู่ในบุษบกทรงมณฑป กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขด ๒ คู่ ออกเถาช่อหางโต

ภาพที่ ๒ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าเทพยดา มีหัตถ์ทั้งสองยึดเถากนก กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาช่อหางโต ๑ คู่

ภาพที่ ๓ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาช่อกนกดอกไม้

ภาพที่ ๔ ภาพพระพรหมทรงหงส์ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาช่อหางโต ๑ คู่ ออกเถาช่อกนกดอกไม้ ๑ คู่

ภาพที่ ๕ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาช่อหางโต ๑ คู่ ออกเถานาค ๑ คู่

ภาพที่ ๖ ภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาเทพนม ๑ คู่ ออกเถาครุฑ ๑ คู่

ภาพที่ ๗ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ กระหนาบสองข้าง

ด้วยลายก้านขดออกเถากินรีอยู่ในท่ารำชื่อกินนรฟ้อนโอ่ ๑ คู่ และออกเถาคชสีห์ ๑ คู่ อยู่ตรงเศียรของพระพรหม ลายก้านขดที่ออกเถากินรีนั้น ช่อกนกที่เคล้าอยู่ออกเถากินนรพนมมือ และกินนรกุมาร

ภาพที่ ๘ ภาพพระพรหมทรงครุฑ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาครุฑ

ภาพที่ ๙ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาเหม

ภาพที่ ๑๐ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์เทพนม กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาสิงห์

ภาพที่ ๑๑ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาคชสีห์

ภาพที่ ๑๒ ภาพครุฑยกมือทั้งสองข้างเหนี่ยวเถากนกกระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาราชสีห์ ๑ คู่ และออกเถากิเลน ๑ คู่

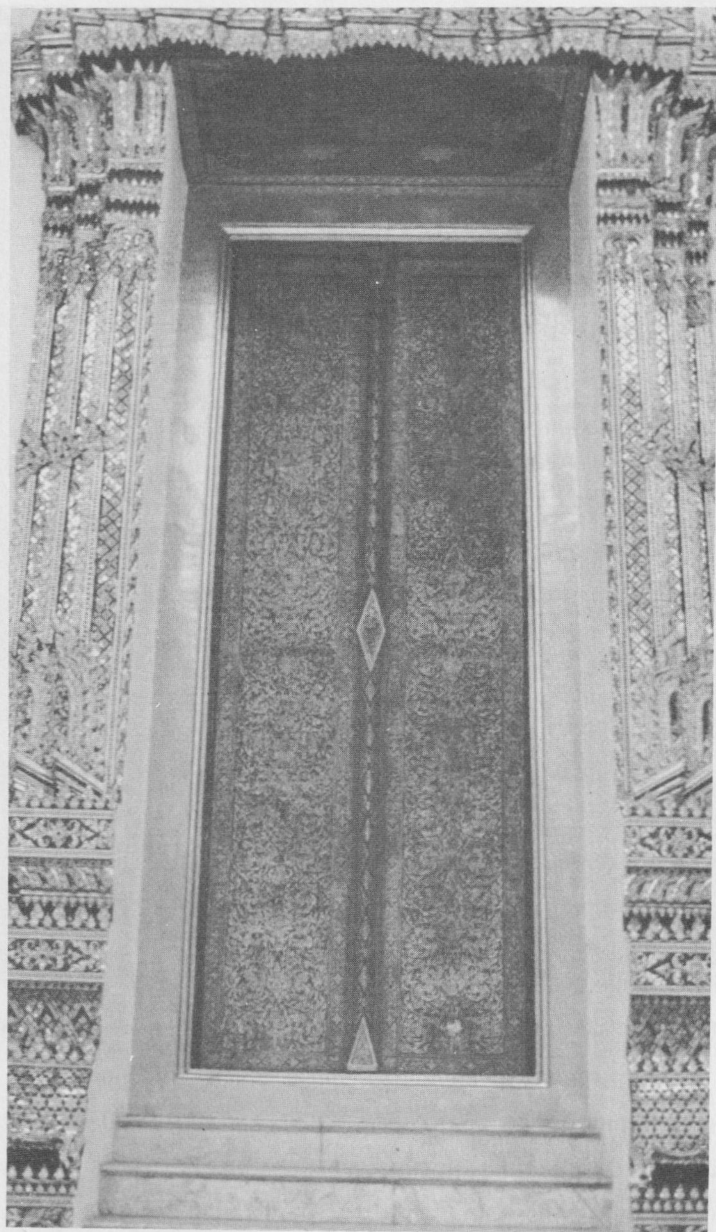
ภาพที่ ๑๓ ภาพพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบ กระหนาบสองข้างด้วยลายก้านขดออกเถาราชสีห์ ๑ คู่ และออกเถาเหราพต ๑ คู่

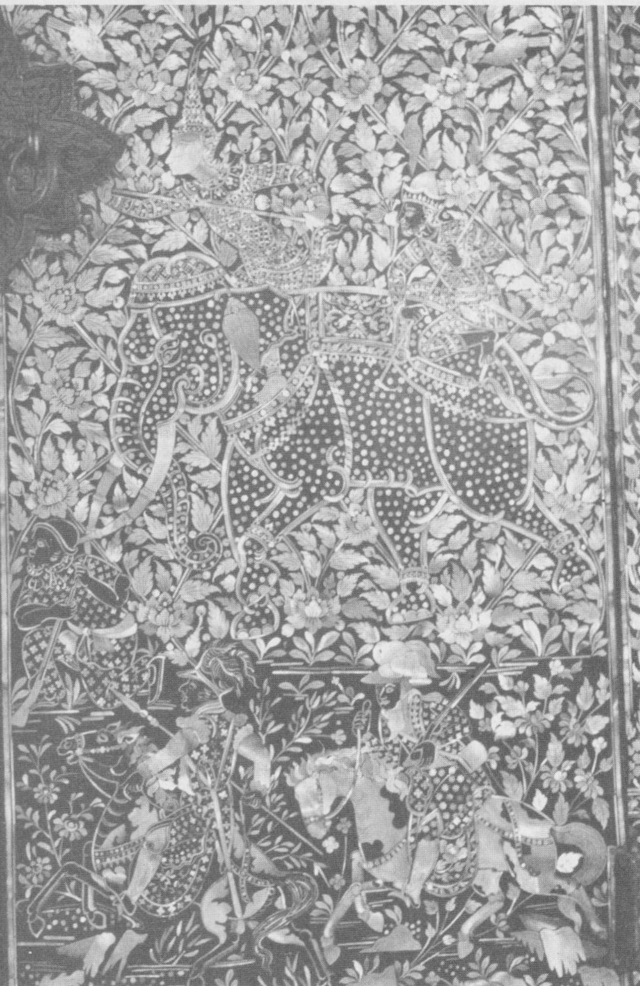
ภาพที่ ๑๔ ภาพท้าวเวสสุวัณ อยู่ตอนล่างสุดของบานประตู

อกเลาของบานประตู ตกแต่งด้วยลายพุ่มข้าวบิณฑ์หน้าขบดอกลอย เถากนกที่ประกอบลายพุ่มข้าวบิณฑ์เป็นกนกครุฑคาบ ออกเถาหัวครุฑ และขอบด้านข้างของอกเลาตกแต่งด้วยลายกนกเครือเถาเลื้อย

นมอกเลา เขียนลายกนกเคล้าภาพลิงดั้นเถากนก

เชิงบนและเชิงล่างของบานประตู ตกแต่งด้วยลายกนก

อยู่ตอนปลาย และมีภาพหน้าขบอยู่ตอนต้น

กรอบของบานประตู ตกแต่งด้วยลายเข้มขาบ กนกครุฑคาบ ออกเถาหัวครุฑเคล้าภาพสัตว์ต่าง ๆ และฝังมุกประดับเป็นภาพซ้ำกันอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนจำนวน ๒๑ ภาพ สัตว์เหล่านั้นได้แก่ ภาพแพะ นาค ราชสีห์ ครุฑ คชสีห์ และ เหม

งานประดับมุก เป็นงานที่ละเอียดอ่อน และทำได้ยากมาก ฝีมือของช่างที่ประจงสร้างบานประตูมุกคู่นี้ขึ้นมา เป็นงานฝีมือที่ประณีตบรรจง และงามสง่า ควรค่าแก่การยกย่องเป็นมรดกที่ล้ำค่าของศิลปลายไทย

บทที่ ๔

องค์ประกอบภายในหอพระมณเฑียรธรรม

เรื่องราวของหอพระมณเฑียรธรรมที่บรรยายมาแล้วในบทต้น ๆ คงจะช่วยให้ท่านผู้อ่านได้รู้จักหอพระมณเฑียรธรรม หรือหอพระไตรปิฎกของวัดพระศรีรัตนศาสดารามมากขึ้นบ้างแล้ว แต่ก็คงจะยังมิได้เข้าไปสู่ภายในหอนั้น

สิ่งดีงามทั้งหลายที่มีอยู่ภายในหอพระมณเฑียรธรรมน้อยคนนักจะได้มีโอกาสเข้าไปเห็นด้วยตาตนเอง ด้วยเหตุนี้ผู้เรียบเรียงจึงได้พยายามเก็บรายละเอียดต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั้งหมดภายในหอพระมณเฑียรธรรมนั้น นำมารวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้เพื่อเป็นการเผยแพร่ให้คนทั้งหลายได้รู้จัก และทราบถึงคุณค่าของหอพระมณเฑียรธรรมดียิ่งขึ้น

การบรรยายถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีอยู่ภายในหอพระมณเฑียรธรรมจำเป็นต้องจัดแบ่งออกเป็นส่วน ๆ เพื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจได้ง่ายและไม่ทำให้สับสน ซึ่งจะเริ่มต้นตามลำดับดังต่อไปนี้คือ

๑. ส่วนผนังโดยรอบห้องโถงทั้ง ๔ ด้าน
๒. ส่วนบานประตูและบานหน้าต่าง
๓. ส่วนเพดานและพื้นห้องโถง
๔. ส่วนวัตถุที่ตั้งอยู่ภายในห้องโถง

๑. ส่วนผนังโดยรอบห้องโถงทั้ง ๔ ด้าน

ผนังโดยรอบห้องโถงทั้ง ๔ ด้าน ตกแต่งด้วยภาพจิตรกรรมฝาผนังเต็มเนื้อที่ ประกอบด้วยภาพลอยตัวและภาพเล่าเรื่อง ที่ใต้ภาพบางภาพมีนามศิลปินผู้เขียนภาพปรากฏอยู่เป็นบางตอนเท่าที่รวบรวมได้ในปัจจุบันมี ๔ ชื่อ คือ ฉ. ณนคร นายไว้ นายทองอยู่ อินมี และนายหงวน รักมิตร์ โดยเฉพาะที่ใต้ชื่อนายหงวน รักมิตร์ มีศักราชปรากฏว่า เขียน พ.ศ. ๗๔ ซึ่งหมายถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งมีอายุครบ ๑๕๐ ปีนั้นเอง

ภาพจิตรกรรมฝาผนังบางส่วนอยู่ในสภาพที่ชำรุด แต่องค์ประกอบของภาพยังคงส่องแสดงให้เห็นความงามทางด้านสุนทรียภาพ อันเป็นเอกลักษณ์ของศิลปกรรมไทยอย่างแท้จริงซึ่งจะได้บรรยายรายละเอียดของภาพเหล่านั้นเป็นลำดับไปดังนี้

บริเวณผนังห้องส่วนที่อยู่เหนือระดับขอบบนของกรอบหน้าต่างโดยรอบห้องโถงนั้นตกแต่งด้วยภาพเทพชุมนุมเรียงซ้อนกันเป็นแถวรวม ๓ แถว ในระหว่างแถวแต่ละแถวมีลายประจำยามลูกฟักก้ามปูใบเทศคั่นเป็นแนวยาวโดยรอบตลอดทั้ง ๔ ด้าน ภาพเทพชุมนุมที่อยู่ในแต่ละแถวนี้เป็นภาพเทวดาและเทพธิดาสลับกันไป ทุกองค์อยู่ในท่าประทับนั่งคุกเข่าพับเท้าราบกับพื้นพนมหัตถ์ มีพัดรูปพุ่มข้าวบิณฑ์ด้ามยาวคั่นอยู่ระหว่างเทวดาและเทพธิดาแต่ละองค์ รูปเทพชุมนุมแต่ละแถวเรียงสับหว่างกัน จึงทำให้มีจำนวนเทพแต่ละแถวไม่เท่ากัน แถวล่างสุดมี ๕๒ องค์ แถวกลางมี ๕๓ องค์ แถวบนสุดมี ๕๔ องค์ เหนือภาพเทพชุมนุมแถวบนสุดมีเส้นแบ่งภาพทำเป็นรูปซุ้มยอดแหลม

มีรอยหยักคล้ายฟันเลื่อยยาวติดต่อกันโดยรอบทั้ง ๔ ด้าน

การเขียนภาพลักษณะเช่นนี้มุ่งหมายแสดงให้เห็นว่า ส่วนที่อยู่เหนือเส้นแบ่งภาพนั้นคือบรรยากาศท้องฟ้า ซึ่งจะเห็นได้จากองค์ประกอบของภาพระหว่างที่ว่างเหนือยอดแหลมของเส้นแบ่งภาพเหล่านั้น ซึ่งใช้สีฟ้าเป็นพื้นหลัง มีภาพลอยตัวเป็นรูปนักสิทธ์นุ่งห่มหนังเสือ สวมชฎายอดบ้าง ชฎาเดินหนบ้าง เรียงรายอยู่รอบผนังทั้ง ๔ ด้าน รวม ๕๘ ตน ในมือของแต่ละตนมีดอกไม้บ้าง ดอกบัวบ้าง ถือไว้ตนละสามดอกและห้าดอกคละเคล้ากันไป พร้อมกับแสดงอากัปกิริยาดั้นเวหาด้วยท่าทางที่แตกต่างกัน บางตนชูช่อดอกไม้ บางตนยกช่อดอกไม้จบพนมมาเหนือเศียร ภาพเหล่านี้แสดงถึงการเหาะเหินอยู่ท่ามกลางอากาศปรารถนาเพื่อนำดอกไม้ในมือตนมาบูชาพระธรรมนั่นเอง

บริเวณเหนือประตูกลางทางด้านหน้าของหอพระมณเฑียร–ธรรม มีภาพโต๊ะเท้าสิงห์ ๓ ตัว ตั้งเครื่องบูชา ประกอบด้วยพานพุ่มดอกไม้ ๕ พุ่ม วางอยู่บนโต๊ะใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ตรงกลาง มีโต๊ะเท้าสิงห์ขนาดเล็กกว่าวางขนาบอยู่สองข้าง บนโต๊ะเล็กทั้งสองโต๊ะมีพานดอกไม้วางอยู่ตรงกลาง ๑ พาน มีเทียนวางขนาบอยู่ข้างละ ๑ เล่ม ภาพโต๊ะบูชานี้คั่นอยู่ระหว่างเทพชุมนุมแถวล่างสุด

บริเวณผนังห้องระหว่างช่องประตูและหน้าต่างแต่ละบานมีภาพเทพบุตรเทพธิดาประทับยืนพนมหัตถ์เหนือลายประจำยามลูกฟักก้ามปู ผนังห้องโถงระหว่างประตูด้านหน้ามีภาพเทพบุตรประทับยืนพนมหัตถ์ช่องละ ๑ องค์ ผนังห้องโถงด้านในสุดส่วนที่อยู่ตรงกลางระหว่างช่องประตูนั้นมีภาพเทพบุตร ๗ องค์ ยืนพนมหัตถ์หันหน้าเข้าสู่ส่วนกลางของผนัง ริมซ้าย ๓ องค์ หันหน้าไปทางขวา ริมขวา ๔ องค์ หันหน้าไปทางซ้าย ผนังห้องระหว่างหน้าต่างมีภาพเทพบุตรเทพธิดาประทับยืนพนมหัตถ์ช่องละ ๑ คู่ เหมือนกันทุกช่อง

ส่วนล่างใต้แนวเส้นขอบประจำยามลงไป เขียนเป็นภาพเล่าเรื่อง ภาพเหล่านี้ลบเลือนมาก ยากที่จะบรรยายรายละเอียดได้ครบถ้วน มีเค้าโครงให้เห็นเลือนลาง สามารถจับใจความให้ทราบแต่เพียงว่าเป็นเรื่องมหาชาติชาดก เล่าเรื่องสืบเนื่องกันแบ่งภาพเป็นตอน ๆ เริ่มเรื่องจากด้านในสุดของผนังห้องโถงแล้ววนมาทางผนังด้านขวาเป็นช่วง ๆ เรื่อยไป จากนั้นวกกลับมาจบที่ผนังด้านซ้าย

ภาพเล่าเรื่องมหาชาติชาดกส่วนที่ยังคงสภาพดีพอจะเห็นได้เริ่มจากผนังด้านในสุดระหว่างประตูสองบาน เป็นภาพเมืองซึ่งจะเห็นประตูเมือง ซึ่งน่าจะหมายถึงเมืองสีพีราษฎร์ ถัดมาทางผนังด้านขวา ภาพแรก เล่าเรื่องในกัณฑ์ทศพร มีภาพพระอินทร์ประทับนั่งอยู่บนแท่น กำลังประทานพรแก่พระนางผุสดี ซึ่งประทับนั่งอยู่เบื้องพระพักตร์บนพื้นใกล้แท่นนั้น

ภาพที่สอง เล่าเรื่องในกัณฑ์หิมพานต์ ในภาพพระเวสสันดรทรงพระราชทานช้างเป็นทานแก่พราหมณ์ ๘ คน

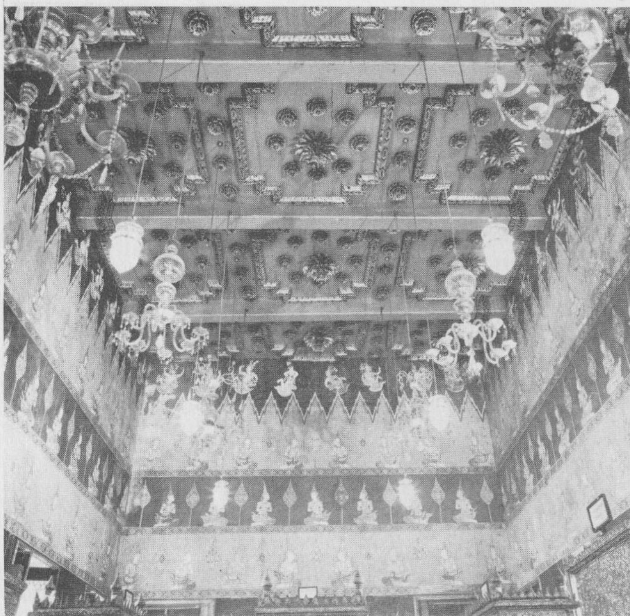
ภาพที่สาม สืบเนื่องกับภาพที่สอง ในภาพพราหมณ์ทั้งแปดกำลังพาช้างเดินไปในราวป่า

ภาพที่สี่ เล่าเรื่องในกัณฑ์ทานกัณฑ์ ในภาพพระเวสสันดรถูกขับไล่ออกจากเมือง กำลังประทับนั่งอยู่ในราชรถพร้อมด้วยพระนางมัทรี พระชาลีและพระกัณหา มีพราหมณ์กำลังขอพระราชทานรถพระที่นั่งอยู่เบื้องพระพักตร์ข้างหน้ารถทรง

ภาพที่ห้า เล่าเรื่องในกัณฑ์วนปเวสน์ ในภาพพระเวสสันดรทรงอุ้มพระชาลี พระนางมัทรีทรงอุ้มพระกัณหา เสด็จพระราชดำเนินมาท่ามกลางป่าเขา

ภาพที่หก ลบเลือนอ่านไม่ได้

ภาพที่เจ็ด เล่าเรื่องในกัณฑ์ชูชก ในภาพพราหมณ์ชูชกนั่งอยู่ที่ลานบ้าน มีบ้านของชูชกสร้างอยู่บนคบไม้ทางริมซ้าย ภาพนี้อยู่ระหว่างบนประตูทางเข้าด้านขวากับประตูกลาง นับจากช่วงนี้ไปภาพลบเลือนเกือบตลอด ผนังด้านซ้ายซึ่งมีภาพปรากฏให้เห็นเพียงช่วงเดียว คือภาพเล่าเรื่องในกัณฑ์นครกัณฑ์ เป็นภาพแสดงงานสมโภชรับขวัญการกลับคืนนครของพระเวสสันดร ในภาพพระเวสสันดรพร้อมด้วยพระนางมัทรี พระชาลี และพระกัณหา นั่งอยู่ในท้องพระโรง มีพุ่มบายศรีอยู่ตรงกลาง

ส่วนที่เป็นหลืบขอบหน้าต่างด้านซ้ายและด้านขวาทุกช่องมีการตกแต่งภาพเต็มเนื้อที่ แบ่งภาพออกเป็น ๒ ตอน ตอนบนเป็นภาพท้องฟ้า ในภาพมีเทวดาแสดงอากัปกิริยาเหินเวหาอยู่ท่ามกลางหมู่เมฆ สามองค์บ้าง สี่องค์บ้าง ในท่าที่แตกต่างกัน ทุกองค์ถือดอกไม้และพวงมาลัยสลับกันไป มีภาพหมู่เมฆประกอบเป็นพื้นหลังของภาพ ตอนล่างภาพส่วนใหญ่ลบเลือนอ่านจับใจความได้เพียงบางภาพเท่านั้น ภาพดังกล่าวเหล่านี้แสดงเรื่องตามกระทู้คำพังเพย

ภาพกระทู้คำพังเพยส่วนที่ยังสามารถเห็นได้ในปัจจุบันนี้เป็นภาพที่เขียนขึ้นอย่างคร่าว ๆ อันอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นงานศิลปะที่ไม่พิถีพิถันในด้านสุนทรียภาพมากนัก ผู้สร้างมีจุดประสงค์เน้นหนักไปทางด้านเนื้อหาของเรื่องเป็นสำคัญ ซึ่งกลับทำให้ภาพเหล่านี้มีคุณค่ามากขึ้น เพราะให้ความหมายเป็นความเปรียบเทียบ มีคติสอนใจอันลึกซึ้งอย่างยิ่ง องค์ประกอบของภาพที่พอจะเห็นได้นับจากประตูทางเข้าด้านซ้ายเป็นต้นไป มี ๑๔ ภาพ ดังนี้

๑. ภาพสุนัขตัวหนึ่งยืนอยู่ในท่าเห่าหอนภายในรั้วบ้าน มีภาพต้นไม้และบางส่วนของบ้านประกอบ มีภาพสุนัข ๒ ตัววิ่งหนีอยู่ไกล ๆ นอกรั้วบ้านนั้น ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า หมาเห่าหมาไม่กัด

๒. ภาพชายป่ามีต้นไม้และพฤกษานานาชนิดอยู่ทั่วไป และมีชายคนหนึ่งถือดาบสองมือกำลังวิ่งอยู่เบื้องหน้าเสือลายพาดกลอนตัวหนึ่งซึ่งวิ่งไล่ติดตามมาเบื้องหลัง มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า หนีเสือเข้าป่า

๓. ภาพชายคนหนึ่งอยู่ในท่าหมอบกราบโคนต้นไม้ใหญ่ ต้นไม้นั้นมีกิ่งก้านสาขาใหญ่โต มีแก้วแหวนเงินทองทำเป็นรูปสายสร้อยบ้าง เข็มขัดบ้าง ฯลฯ ห้อยอยู่ตามกิ่งต่าง ๆ เต็มต้น มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า หมอบราบคาบแก้ว

๔. ภาพชายคนหนึ่งยืนอยู่ในท่าเงื้อแขนขึ้นพุ่งหอกซึ่งหลุดออกจากมือแล้วเสียบอยู่ในพุ่มไม้เบื้องหน้า มีภาพต้นไม้ใหญ่และโขดหินอยู่เหนือพุ่มไม้นั้น และมีลิงตัวหนึ่งนั่งอยู่เหนือก้อนหิน ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า พุ่งหอกเข้ารก

๕. ภาพท้องน้ำกว้างใหญ่ มีพระอาทิตย์ดวงใหญ่กำลังโผล่ขึ้นมาจากน้ำในที่ไกลสุดขอบฟ้า มีทิวเขาและต้นไม้ใหญ่น้อยเป็นพื้นหลัง ชายคนหนึ่งยืนอยู่ริมฝั่งน้ำกำลังจับจระเข้ตัวหนึ่งตรงบริเวณขาหลังที่ติดกับหางหันหัวออกสู่กลางน้ำ ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า สอนจระเข้ให้ว่ายน้ำ

๖. ภาพคนธรรพ์กำลังนั่งดีดพิณอยู่บนแท่นหินท่ามกลางป่าเขา มีโขดหินและต้นไม้ประกอบเป็นพื้นหลังของภาพ

๗. ภาพเด็กชายยืนอยู่ในน้ำริมฝั่งจับปลาไว้ในมือข้างละตัว มีภาพต้นไม้และโขดหินประกอบอยู่ริมขวาบนฝั่ง ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า จับปลาสองมือ

๘. ภาพท้องน้ำกว้างใหญ่ มีโขดหินและต้นไม้ขนาดต่าง ๆ ประกอบทิวทัศน์ริมฝั่ง ที่กลางท้องน้ำมีเรือลำหนึ่งคนที่นั่งอยู่ทางหัวเรือ หย่อนเท้าลงราน้ำ คนที่นั่งอยู่ท้ายเรือมีพายในมือทำท่ากำลังพายเรือ ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า มือไม่พายแต่เอาเท้าราน้ำ

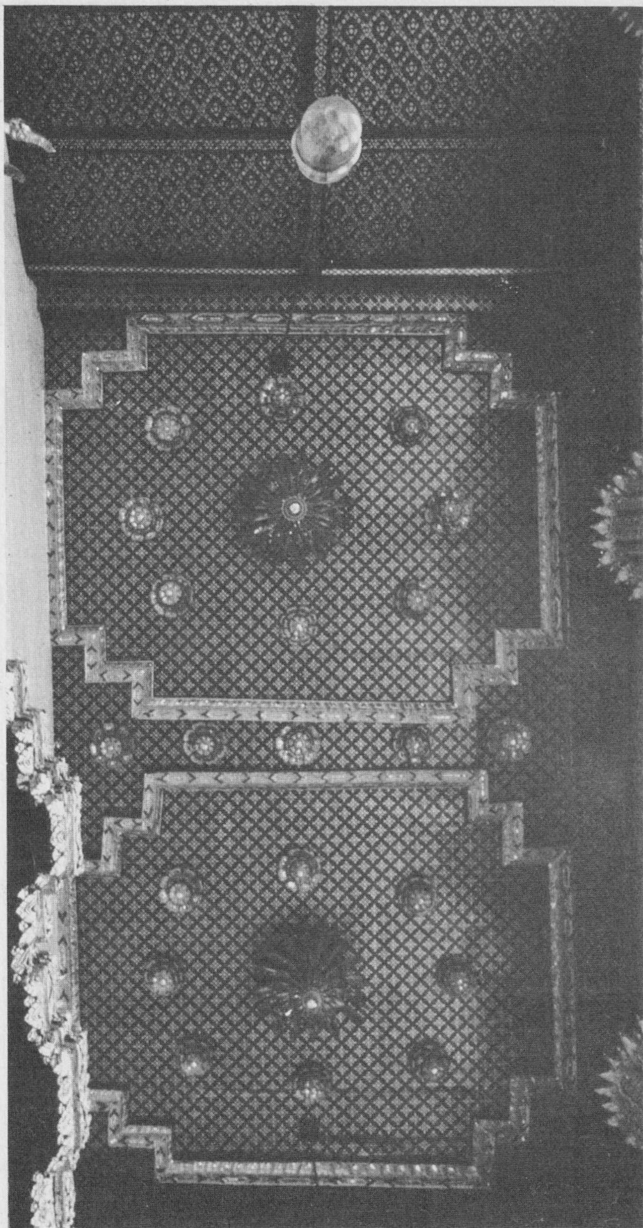
๙. ภาพชายคนหนึ่งยืนแหงนหน้าขึ้นสู่ท้องฟ้ามีน้ำลายฟูฝอยอยู่สูงขึ้นไปเหนือใบหน้า มีภาพทิวทัศน์ชายป่า ทะเล และริมฝั่งทะเลประกอบ ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า ถ่มน้ำลายรดฟ้า

๑๐. ภาพชายคนหนึ่งยืนอยู่หน้าหาบผลไม้ที่โคนต้นไม้ใหญ่ ทำท่าขว้างผลไม้ใส่คนที่ยืนอยู่อีกข้างหนึ่ง

๑๑. ภาพชายคนหนึ่งยืนหันหน้าไปทางต้นไม้ใหญ่ ทำท่าโก่งหน้าไม้หมายยิงสัตว์ อยู่ท่ามกลางหมู่พฤกษา อันแสดงถึงทิวทัศน์ของป่า แต่ไม่มีภาพสัตว์เลย ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า ไม่เห็นกระรอกโก่งหน้าไม้

๑๒. ภาพพระยาครุฑขี่ครุฑบินอยู่ในอากาศเหนือท้องน้ำกว้างใหญ่ มีเทวดาองค์หนึ่งเหาะอยู่เหนือครุฑนั้น แสดงท่าชี้ให้ดูพระยานาคซึ่งกำลังเล่นน้ำอยู่ ๓ ตัว

๑๓. ภาพชายสองคน คนหนึ่งนอนยกขาทำท่าเหมือนยันร่างของชายอีกคนหนึ่ง ซึ่งทำท่าโถมเข้าจับขาของชายคนแรกพร้อมกับผลักไปข้างหน้า ลักษณะคล้ายกำลังต่อสู้กัน มีภาพต้นไม้ ภูเขา และท้องน้ำ ประกอบเป็นพื้นหลัง

๑๔. ภาพชายสองคนช่วยกันหามหมูเดินมาในราวป่า มีภาพต้นไม้และทิวทัศน์ของชายทะเลประกอบ และมีชายอีกคนหนึ่งยืนอยู่ริมทางทำท่ายกไม้คานสอดมาตรงกลางระหว่างขาหมูซึ่งถูกมัดห้อยไว้กับไม้คาน ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า หมูเขาจะหามเอาคานเข้ามาสอด

ภาพที่จะบรรยายต่อไปนี้เริ่มจากด้านในสุดของช่องหน้าต่างริมประตูทางด้านขวาเป็นลำดับเรื่อยมา จำนวน ๑๔ ภาพ ซึ่งจะเรียงลำดับเลขที่สืบต่อจากภาพทางผนังด้านซ้ายติดต่อกันเป็นลำดับไปดังนี้

๑๕. ภาพคนสองคนยืนอยู่ใต้ต้นไม้ใหญ่ มีธงตะเข้แขวนอยู่บนต้นไม้ ๑ ธง คนหนึ่งกำลังทำท่านุ่งผ้าธงตะเข้ และอีกคนหนึ่งห่มผ้าธงตะขาบ ที่ริมซ้ายของภาพมีข้อความเขียนว่า "พวกปรัชตูนุ่งผ้าธงตะเฆ่ ห่มผ้าธงตขาบ"

๑๖. ภาพทิวทัศน์ในป่า มีนายพรานคนหนึ่งทำท่ายิงหน้าไม้ ซึ่งปล่อยลูกธนูแล่นไปเกือบจะถึงปากเสือซึ่งยืนอยู่ในป่า

๑๗. ภาพกระต่ายและเต่ายืนอยู่ที่ชายป่า มีกระต่ายอีกตัวหนึ่งวิ่งอยู่ในที่ไกล ๆ

๑๘. ภาพลบเลือนเกือบตลอด เห็นเฉพาะทิวทัศน์ของป่าเท่านั้น

๑๙. ภาพช้างตัวหนึ่งนอนอยู่บนพื้นดินในป่าโปร่ง มีใบบัว ๑ ใบ วางอยู่บนตะโพก มีภาพต้นไม้ใหญ่น้อยและท้องน้ำประกอบเป็นพื้นหลังของภาพ มีภาพชายคนหนึ่งยืนถือไม้เท้าอมนิ้วชี้ไว้ในปากทำนองใช้ความคิด ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า ช้างตายทั้งตัวเอาใบบัวปิดไม่มิด

๒๐. ภาพชายคนหนึ่งกำลังทำท่าเข็นครกตำข้าวใบใหญ่อยู่ที่เชิงเขา เพื่อจะเข็นขึ้นภูเขานั้น มีภาพทิวทัศน์ของป่าประกอบเป็นพื้นหลังของภาพ ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า เข็นครกขึ้นภูเขา

๒๑. ภาพชายกำลังนั่งตัดกระบอกไม้ไผ่อยู่ในราวป่า ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า ยังไม่ทันเห็นน้ำรีบตัดกระบอก

๒๒. ภาพชายคนหนึ่งนั่งถ่ายอุจจาระก้อนใหญ่อยู่ริมคูท่ามกลางสุมทุมพุ่มพฤกษ์มีนกกาตัวหนึ่งเกาะอยู่บนต้นไม้เหนือศีรษะทำท่าชะโงกมองลงมา ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า ขี้ก้อนใหญ่ให้คนเห็น

๒๓. ภาพท้องน้ำมีคนยืนอยู่ในน้ำครึ่งตัว กางแขนทั้งสองข้าง หันหน้าไปทางจระเข้ซึ่งลอยตัวอยู่เบื้องหน้ากลางน้ำ ลักษณะท่าทางเหมือนกำลังสอนว่ายน้ำ ภาพนี้มีความหมายตามกระทู้คำพังเพยว่า สอนจระเข้ให้ว่ายน้ำ

๒๔. ภาพท้องทุ่งกว้างมีควายยืนอยู่กลางทุ่ง ๒ คู่

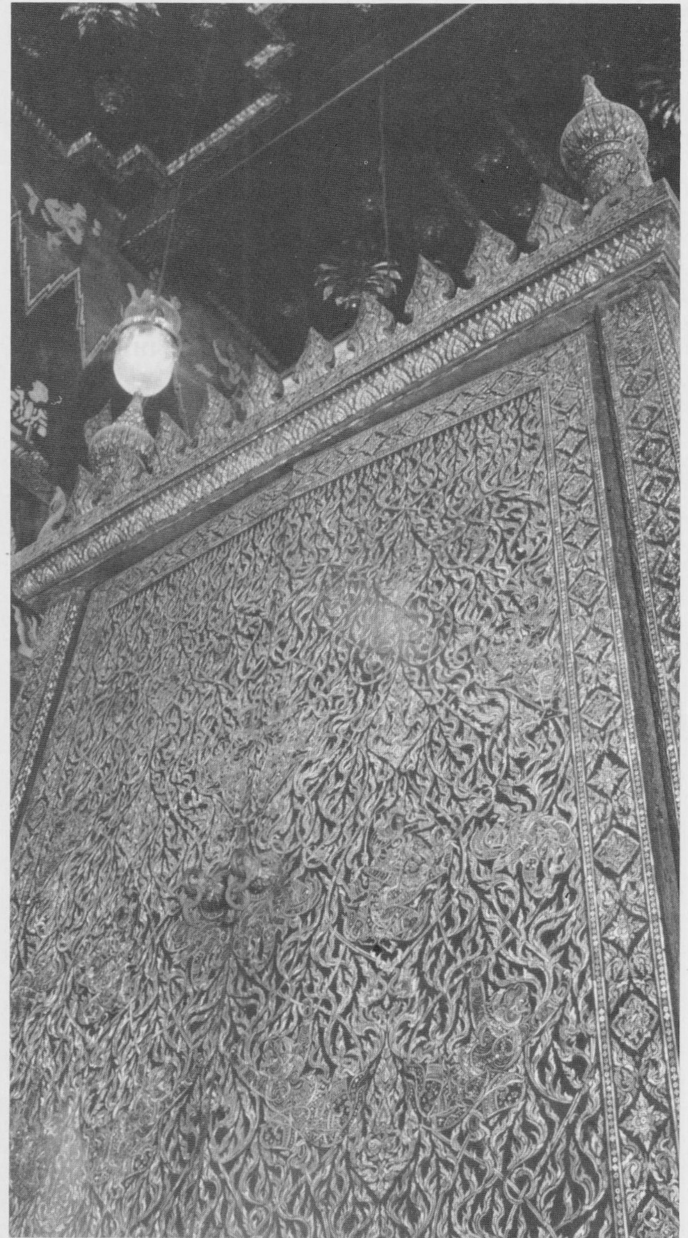
๒๕. ภาพโขดหินมีต้นไม้และทิวทัศน์ของป่าและทะเลประกอบ มีสุนัขตัวหนึ่งนั่งทำท่าเห่าหอนอยู่บนโขดหิน

๒๖. ภาพป่าโปร่งมีกลดพระธุดงค์กางอยู่ริมทางเดินมีบาตรพระวางคว่ำอยู่หน้ากลด

๒๗. ภาพราชสีห์ยืนอยู่ในป่ามีทิวทัศน์ท้องทะเลและทิวเขาประกอบเป็นพื้นหลัง

๒๘. ภาพราชสีห์ ยืนอยู่ในป่า ๑ ตัว

บริเวณส่วนผนังห้องใต้ขอบหน้าต่างทำเป็นช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้า ฉลุโปร่งเป็นลายก้านแย่งดอกสี่กลีบ ใช้สีเทาตลอด ส่วนที่ฉลุโปร่งนี้ทำขึ้นเพื่อเป็นที่ระบายความชื้นให้ระเหยโดยเร็ว ตามวิธีการอนุรักษ์ผนังอาคารนั่นเอง

๒. ส่วนบานประตูและบานหน้าต่าง

บานประตูอาคารหอพระมณเฑียรธรรมด้านหน้ามี ๓ ประตู ด้านหลังมี ๒ ประตู การตกแต่งบานประตูด้านในเฉพาะประตูกลางด้านหน้าตกแต่งด้วยลายรดน้ำบนพื้นรักแดง ลายก้านแย่งพุ่มข้าวบิณฑ์ดอกลอย ส่วนบานประตูอื่น ๆ อีก ๔ ประตูนั้นตกแต่งภาพเหมือนกันทุกประตู เป็นภาพยักษ์ทวารบาลยืนถือคันศรและลูกศร โดยเฉพาะลูกศรนั้นจะถืออยู่ในมือข้างที่บานประตูทั้งสองมาบรรจบกัน มีภาพยักษ์หัวโล้นแบกสิงหบัลลังก์รองอยู่ใต้บาทยักษ์ทวารบาลอีกชั้นหนึ่ง

บานหน้าต่างด้านในอาคารหอพระมณเฑียรธรรม ตกแต่งลายเหมือนกันทุกหน้าต่าง เป็นภาพเทวดาทรงพระขรรค์ และดอกบัวบาน หัตถ์ที่ทรงดอกบัวบานจะอยู่ด้านที่บานหน้าต่างทั้งสองมาพบกัน ประทับยืนเหนือสิงหบัลลังก์ซึ่งมีลิงแบกอยู่ใต้บัลลังก์

๓. ส่วนเพดานและพื้นห้องโถง

เพดานหอพระมณเฑียรธรรมตกแต่งลวดลายบนพื้นรักแดง โดยแบ่งส่วนการตกแต่งเป็นช่องขวางเพดาน ตามแนวเส้นของช่องหน้าต่าง ๗ ช่อง แต่ละช่องมีกรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมไม้สิบสอง ที่กรอบทำเป็นขอบนูน จำหลักนูนต่ำประดับกระจกลายประจำยามลูกฟักก้ามปูและลายบัววรวน ระหว่างกรอบมีดารารายทำเป็นดอกจอกคั่นอยู่ช่วงละ ๔ ดอก ภายในกรอบสี่เหลี่ยมตกแต่งด้วยดาวรังแตน ๓ ชั้น ประดับกระจกอยู่ตรงกลางรายล้อมด้วยดารารายซึ่งทำเป็นดอกจอก ๓ ชั้น รวม ๘ ดอก ทั้งหมดตกแต่งประดับกระจกลงทองทึบ

นอกจากดารารายอันเป็นส่วนตกแต่งบริเวณเพดานแล้ว ยังมีโคมไฟระย้า แก้วเจียรนัย ๕ คู่ และโคมไฟกระเบื้องอีก ๕ คู่ แขวนเรียงสลับกันเป็นแถวอยู่ตามแนวยาวของห้องโถง

พื้นของอาคารหอพระมณเฑียรธรรมปูด้วยแผ่นหินอ่อนสี่เหลี่ยมจัตุรัสสีเทาและขาวสลับกัน

๔. ส่วนวัตถุที่ตั้งอยู่ภายในห้องโถง

ในเบื้องต้นได้กล่าวไว้แล้วว่าภายในอาคารหอพระมณเฑียร–ธรรมเป็นที่เก็บคัมภีร์พระไตรปิฎกของหลวง คัมภีร์เหล่านั้นใส่ไว้ในตู้พระไตรปิฎกประดับมุกซึ่งในปัจจุบันมีอยู่ ๙ ตู้ด้วยกัน เป็นตู้ใหญ่ ๑ ตู้ สร้างขึ้นพร้อมกับหอพระมณเฑียรธรรม ตู้นี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น โดยมีพระราชประสงค์ที่จะไม่ให้อนุชนรุ่นหลังเคลื่อนย้ายตู้ออกไปจากหอพระมณเฑียรธรรม จึงกำหนดให้ขนาดของตู้ใหญ่กว่าประตูหอพระมณเฑียรธรรมประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งได้มีประวัติบันทึกข้อความห้ามเคลื่อนย้ายออกจากหอพระมณเฑียรธรรมไว้ภายในตู้ด้วย ส่วนตู้อื่นอีก ๘ ตู้นั้นคือตู้ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงคัดเลือกมาจากตู้ที่อยู่ในหอพุทธศาสนสังคหะเดิม ซึ่งได้ย้ายมารวมไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร และได้นำตู้มุกเหล่านั้นมาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม ตู้เหล่านั้นตั้งเรียงเป็น ๒ แถว แถวละ ๔ ตู้ ลักษณะลวดลายของตู้ประดับมุกแต่ละตู้มีความสวยงามแตกต่างกันไป ซึ่งควรจะได้กล่าวไว้ในที่นี้ด้วย โดยจะเริ่มต้นบรรยายจากตู้ทางด้านซ้ายเป็นต้นไป และนับลำดับเรียงไปจนถึงตู้ใหญ่ของเดิมที่เป็นของหอพระมณเฑียรธรรม แล้ววนกลับมาทางด้านขวาดังนี้

ลำดับที่ ๑ ตู้เท้าสิงห์ สมัยรัตนโกสินทร์ มีประวัติบันทึกเป็นหลักฐานว่า "ตู้มุกใบนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพสภานายกรับลงว่าเป็นตู้มีผู้ถวายพระพุทธเจ้าหลวงสำหรับหอพระพุทธศาสนสังคหะ พักอยู่วัดเบญจมบพิตร–ดุสิตวนาราม บัดนี้ส่งมารักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๔๖๕ ให้เขียนป้ายติดไว้เพื่อให้ทราบว่า

มิใช่ตู้ของหอพระมณเฑียรธรรม ต่อไปจะมีผู้เข้าใจอย่างไรถือเป็นทางราชการและบุคคลยังไม่ได้ก่อน ในตู้ใส่หนังสือมหาชาติคำหลวงสำหรับสวดในพระราชพิธีเข้าพรรษา ต้น กลาง ออกพรรษา กับใส่หนังสือสมุดขาวดำสำหรับทำพระราชพิธีต่าง ๆ”

สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกที่ประดับบางส่วนหลุดหาย ไปและหมอง ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุกตกแต่งเพียง ๓ ด้าน คือ ด้านหน้าและด้านข้างขวาซ้าย ด้วยลายดอกพุดตานเครือเถาไขว้เคล้าภาพสัตว์ นก และลิง เฉพาะขอบล่างด้านหลังมีจารึกอักษรไทย ภาษาไทย มีข้อความดังนี้

๏ ศุภมัศดุล่วงแล้ว ๒๓๘๙ พระวัสษา

พระพรหมมุนีคำภีรญาณนายกติปิฎกธรา

มะหาคณิศรวรวามะคามะวาสีสถิตยวัดพระ

เชตุพนวิมลมังคลาวาศวิหารสร้างไว้ในพระ

สาศนา ฯ/ ๏—

ถอดออกเป็นอักษรไทยปัจจุบันความว่าดังนี้

ศุภมัศดุล่วงแล้ว ๒๓๘๙ พระวัสษาพระพรหมมุนีคำภีร–ญาณ นายกติปิฎกธรามะหาคณิศรวรวามะคามะวาสีสถิตยวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศวิหารสร้างไว้ในพระศาสนาฯ

ลำดับที่ ๒ ตู้เท้าสิงห์ สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกบางส่วนหลุดหายไปและหมอง ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุกเฉพาะด้านหน้า ด้านข้างขวาและซ้าย ตกแต่งด้วยลายก้านแย่งพุ่มข้าวบิณฑ์ใบเทศภายในกรอบ ที่กรอบตกแต่งลายก้านต่อดอกเครือเถา ส่วนด้านหลังตกแต่งด้วยลายรดน้ำเป็นลายกนกเปลวเครือเถาไขว้ครุฑคาบ นาคคาบ เคล้าภาพนกและภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติปางมารผจญ

ลำดับที่ ๓ ตู้เท้าสิงห์ สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกบางส่วนหลุดหายไปและหมอง ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุกเฉพาะด้านหน้า ด้านข้างขวาและซ้าย ตกแต่งด้วยลายดอกและใบเทศเครือเถาไขว้ เคล้าภาพสัตว์ป่า สัตว์หิมพานต์ ภาพจับและภาพเล่าเรื่องรามเกียรติ์ ส่วนด้านหลังตกแต่งด้วยลายรดน้ำเป็นลายกนกเปลวเครือเถาไขว้ครุฑคาบนาคคาบเคล้าภาพนกและภาพเล่าเรื่องพระมาลัยตอนบูชาพระเกศธาตุเจดีย์

ลำดับที่ ๔ ตู้ขาหมู สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกบางส่วนหลุดหายไปและหมอง ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุก ตกแต่งทั้ง ๔ ด้าน คือ ด้านหน้า ด้านข้างขวาซ้าย และด้านหลัง ด้วยลายกนกเปลวเครือเถาครุฑคาบ นาคคาบเคล้าภาพหน้าขบ พุ่มข้าวบิณฑ์ สัตว์ป่า และสัตว์หิมพานต์

ลำดับที่ ๕ ตู้ขาหมู สมัยรัตนโกสินทร์ สร้างไว้สำหรับใส่หนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมโดยเฉพาะ เป็นตู้ใหญ่สี่เหลี่ยมด้านเท่า มีประตู ๒ ด้าน คือ ด้านหน้าและด้านหลัง สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกบางส่วนหลุดหายไปและหมอง ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุก ตกแต่งด้านหน้า ด้านหลัง และด้านข้างขวาซ้าย ด้วยลายนกเปลวเครือเถาไขว้ ครุฑคาบ นาคคาบ เคล้าภาพนก กระรอก ภาพจับ ภาพบุคคลในเรื่องรามเกียรติ์ สัตว์ป่าและสัตว์หิมพานต์

ลำดับที่ ๖ ตู้ขาหมู สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกบางส่วนหลุดหายไปและหมอง ลักษณะลายทำ

เป็นตู้ประดับมุก ตกแต่งทั้ง ๔ ด้าน คือ ด้านหน้า ด้านข้างขวา ซ้าย และด้านหลัง ด้วยลายกนกเปลวเครือเถาเลื้อย ครุฑคาบนาคคาบ ออกเถาหัวนาค หัวครุฑ เคล้าภาพสัตว์ และสัตว์หิมพานต์

ลำดับที่ ๗ ตู้ขาหมู สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกบางส่วนหลุดหายไปและหมอง รักแห้งแตกเป็นรอยในบางตอน ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุก เฉพาะด้านหน้า ด้านข้างขวาและซ้าย ตกแต่งด้วยลายดอกและใบเทศเครือเถาเคล้าภาพนกกระรอก และภาพเล่าเรื่องมหาวงศ์ เฉพาะตอนล่างของบานประตูตู้มีจารึกอักษรไทย ภาษาไทย บานประตูขวา ๒ บรรทัด บานประตูซ้าย ๒ บรรทัด มีข้อความตามลำดับดังนี้

ขอเสรจ์อภิเศกสร้อย สัพพัญ ญูเอย
นามศรัทธาริกะบรรพ์ แบบไว้
ขอทรงปิฎกธรรม์ ทุกชาติ
หนึ่งนึกสิ่งใดให้ เสรจ์ด้วยโดยถวิล
คิดทรัพย์บริจากซื้อ สิ่งของ
ตู้โต๊ะมุกรักทอง จ่ายจ้าง
บำเหนด์ช่างเฉลิมฉลอง ลายมุก
สำเรจ์เจด์ชั่งสร้าง เสดซ้ำสิบสอง

ส่วนด้านหลังตกแต่งด้วยลายรดน้ำ เป็นลายกนกเปลวเครือเถาไขว้ ครุฑคาบนาคคาบ เคล้าภาพเล่าเรื่องมหาวงศ์

ลำดับที่ ๘ ตู้เท้าสิงห์ สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกหมอง ในบางตอนมีรอยรักแห้งแตกเป็นเส้น ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุก ตกแต่งเพียง ๓ ด้าน คือ ด้านหน้า ด้านข้างขวาและซ้าย ด้วยลายดอกและใบเทศเครือเถาไขว้ เคล้าภาพนก ลิง กระรอก และภาพเล่าเรื่องมหาชาติชาดก

ลำดับที่ ๙ ตู้เท้าสิงห์ สมัยรัตนโกสินทร์ สภาพของตู้โดยทั่วไปแข็งแรง มุกที่ประดับบางส่วนหลุดหายไป รักแห้งแตกเป็นบางส่วน มุกหมอง ในบางตอนมีรอยซ่อมใหม่ ลักษณะลายทำเป็นตู้ประดับมุก ตกแต่งทั้ง ๔ ด้าน คือ ด้านหน้า ด้านข้างขวา ซ้าย และด้านหลัง ด้วยภาพทิวทัศน์ ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ และต้นนารีผล เต็มเนื้อที่ เฉพาะขอบล่างด้านหน้ามีจารึกอักษรไทย ภาษาไทย มีข้อความดังนี้

๑ ตู้มุกลูกนี้พระรัตนโกษาสร้างเป็นมูลค่า ๑๖|๓

ของจงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานแล ฯะ๏ะ—

ถอดออกเป็นอักษรไทยปัจจุบันความว่าดังนี้

ตู้มุกลูกนี้พระรัตนโกษาสร้างเป็นมูลค่า ๑๖|๓ ของจงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานแล

นอกจากตู้หนังสือที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ภายในหอพระมณเฑียรธรรมยังมีสิ่งของอื่นอีกคือ

๑. โต๊ะเท้าสิงห์ประดับมุก ตกแต่งด้วยลายก้านขดใบเทศ โต๊ะนี้ใช้เป็นแท่นตั้งเครื่องบูชาพระธรรม ตั้งอยู่หน้าตู้พระไตรปิฎก

๒. ตู้พระไตรปิฎกและตู้เทียน ปิดกระจก ๔ ด้าน

๓. ภาพถ่ายรูปองค์พระแก้วมรกต ใส่กรอบตั้งอยู่บนขาตั้ง

๔. บุษบกจำหลักไม้พร้อมแท่นรองรับซึ่งทำเป็นโต๊ะเท้าสิงห์ประดับมุก ชำรุดมากแล้ว เป็นของฝากเก็บอยู่ด้านในสุดหลังตู้ใหญ่ตรงกลาง

บรรณานุกรม

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. **วัดพระศรีรัตนศาสดาราม**. พระนคร : ศิริมิตรการพิมพ์, ๒๕๑๘.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๓. (มูลนิธิพระบรมราชา–นุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทราเทวี**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๒. (โอรสและธิดาพิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงอัปษร–สมาน กิติยากร ณ เมรุวัดราชาธิวาส เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๒).

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. **ลายรดน้ำและลายกำมะลอ**. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖.

ชาดก. **นิบาตชาดก เล่ม ๒๓ ภาคผนวก**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร**. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๕๘. (พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ สภานายกกับกรรมการ แลเจ้าพนักงานหอพระสมุด เรียบเรียงทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร ณ วันเสาร์ ที่ ๖ มกราคม ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๘).

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา, และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **สาส์นสมเด็จ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จ-พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**. ๒๗ เล่ม พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

พระราชพงศาวดาร. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์**. พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๘.

______. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๘๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์**. พระ–นคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑. (พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงวงษานุประพัทธ์ (ตาด สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส).

______. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. พระนคร : ศิวพร, ๒๕๑๑. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน

งานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ล้ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา ชลบุรี วันที่ ๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๑).

มานะ ทองสอดแสง. **ศึกษาศิลปลายไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๐๘.

เมธาธิบดี, พระยา, ผู้รวบรวม. **แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๕๖**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯเดลิเมล์, ๒๔๕๖.

ศิลปากร, กรม. **เครื่องไม้จำหลักของ ศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี**. กรุงเทพฯ : ๒๕๐๔.

______. **จิตรกรรมไทยจากเรื่องทศชาติของ นางสาวเอลิซาเบธ ไลออนส์**. กรุงเทพฯ : ๒๕๐๖.

______. **ตำนานวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. โรงพิมพ์กฤษณ-ปกรณ์, ๒๕๑๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงรุจิ ศรีวรรณวัฑฒ์ ณ เมรุวัดอรุณ-ราชวราราม วันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๕๑๒).

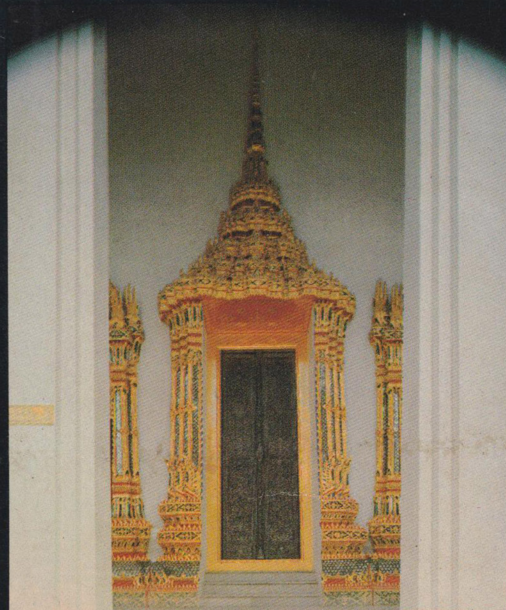
______. สมุดตำราลายไทย. กรุงเทพฯ ๒๔๘๖.

หอพระมณเฑียรธรรม

สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย จัดพิมพ์เนื่องในวาระฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์
พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๕
จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

๐๒๗.๖๗ ห้องสมุดแห่งประเทศไทย, สมาคม
ห ๓๗๕ ห หอพระมณเฑียรธรรม เรียบเรียงโดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์
และนิยะดา ทาสุคนธ์. กรุงเทพฯ, ๒๕๒๕.
๔๒ หน้า. ภาพประกอบ.
สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทยจัดพิมพ์เนื่องในวาระ
ฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๕๒๕
๑. หอพระมณเฑียรธรรม. ๒. สถาปัตยกรรมพุทธศาสนา.
๓. ก่องแก้ว วีระประจักษ์, ๒๔๘๕ ๔. นิยะดา
ทาสุคนธ์, ๒๔๘๖. , ผู้แต่งร่วม. ๕. ชื่อเรื่อง.
ISBN 974-5226-8-7

ฝ่ายออกแบบสำนักงานวารสารบ้านและสวน ออกแบบและถ่ายภาพ
พิมพ์ที่อมรินทร์การพิมพ์
๔๑๓/๒๗ – ๓๔ ถนนอรุณอมรินทร์ บางกอกน้อย กรุงเทพฯ ๑๐๗๐๐ โทร. ๔๒๔๒๘๐๐ – ๑

บานประตูประดับมุกหอพระมณเฑียรธรรม